

Aantekeningen

Bij de citaten in dit boek

De citaten uit Middelnederlandse teksten in dit boek zijn ontleend aan de cd-rom Middelnederlands, geproduceerd door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie: *CD-ROM Middelnederlands; woordenboek en teksten*. Den Haag enz. 1998. De cd-rom berust op de tekstedities die als wetenschappelijke standaard gelden. Belangrijke citaten zijn aan de oorspronkelijke edities geverifieerd, waarbij kleine afwijkingen van de weergave op de cd-rom stilzwijgend zijn gecorrigeerd. Soms is ter wille van de begrijpelijkheid voor hedendaagse lezers de spelling en interpunctie van de Middelnederlandse citaten licht getoetst. In incidentele gevallen is gebruik gemaakt van een andere editie dan die op de cd-rom.

Ouverture

Het boek der boeken

Het motto bij dit hoofdstuk is ontleend aan Vestdijk 1952, 43.

Van Wachtendonck naar Gruuthuse

Voor deze paragraaf (Lipsius' vondst en de ingewikkelde overlevering) is gebruik gemaakt van De Grauwe 1979-1982, Gysseling (ed.) 1980, 43ev, Sanders 1977, K. Dekker 1999, 50ev, Wijnen 1999 en Quak e.a. 2002, 27ev. Voor nadere inlichtingen omtrent Lipsius en de Middeleeuwen dank ik mede-niasfellows dr. Henk Nellen en dr. Jan Waszink. Van de laatste leerde ik dat Lipsius zich in zijn *Politica* (1589) nog minachtend uitlaat over de *mediae aetatis scriptores*, maar in 1605 in zijn beschrijving van de stad Leuven en haar universiteit 'ook de geschiedenis van onze voorouders, hun karakter en hun gebruiken' als object van onderzoek erkent. Daartussen ligt zijn vondst van de WP. *Buok-liber*: De Grauwe 1979-1982 (in de woordenlijst op p. 513 verwijzend naar psalm 68, 29). Over de psalmen op school en de functie van interlineaire vertalingen: Haubrichs 1995, 195ev, alwaar op 207ev ook aandacht voor de WP. Zie voor een portret van Lipsius (*rore fraudis aspersus*) Otterspeer 2000, 108ev. Voor Lipsius als heler: Milis 1964, 103. Bongers 1978, 155 noemt Lipsius 'een opportunist', Grafton 1988, 68 is al even weinig complimenteus en Ruyschaert 1949 spreekt van een plagiaris, leugenaar en ketter. Zie voor het Gruuthuse-handschrift Heeroma 1969a, 286ev (*Miserere mei*), Arnold 1910, 110ev, A.L. De Vreese 1946, 107ev en Heeroma 1971a, 275ev (*Salve regina*); Oosterman 1995, h. 3 belicht de rolomkering volkstaal/Latijn.

Van stameland naar soeverein

De cijfers omtrent de cd-rom Middelnerlands dank ik aan Dirk Geirnaert (Inst.Ned. Lexicologie, Leiden).

De tweede stem

Voor inlichtingen omtrent De Vreese en zijn fotocamera dank ik dr. Erik Kwakkel (University of Victoria, Canada) en mevrouw Marijke De Wit, bibliothecaris van de Konink-

lijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent. De woorden van De Vreese zijn ontleend aan W. de Vreese 1940. Zie over hem Biemans 1988, 1989a en 1989b; over Jonckbloet Biesheuvel 2003; over Heeroma Van Oostrom 1992b; over Te Winkel Van Mierlo 1923, Brom 1944, h. 8, Anbeek 1997 en Van Driel 2003; over Draak Gerritsen 1998; zie ook Van Oostrom 2003. De woorden van Jan Frans Willems prijken als spreuk aan een van de wanden in het Paleis van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde te Gent. Van Mierlo's bespreking van het proefschrift van Van der Zeyde is Van Mierlo 1934. Zie i.h.a. met betrekking tot de geschiedenis van de studie van de Middelnederlandse letterkunde De Buck 1930, Karsten 1949, Gerritsen 1991 en 1995, het themanummer van het tijdschrift *Literatuur* 1989, Van Oostrom 1997b, De Borchgrave 2001 en Van Anrooij e.a. (red.) 2003. Ten principale over voortgang/voortuitgang in dit vakgebied handelen Van Oostrom 1992d en Gerritsen 1995a; over omgang met Mnl. letterkunde als nog steeds herkenbare literatuur Gerritsen 1991 (het slot) en Gerritsen 1992. Zie voor een voorbeeld van de gecombineerd analytische-affectieve omgang met oude literatuur Watson 1999.

Dubbelspel

De frase omtrent een vreemde wereld vol herkenbare mensen is schrijver dezes van elders komen aanwaaien (in zijn herinnering in het Engels), maar bleek (vooralsnog) ontraceerbaar. De hier voorgestane wetenschappelijk-culturele benadering van de historische letterkunde komt dicht bij de positie zoals Max Wehrli die in een reeks van inspirerende artikelen (en een indrukwekkende literatuurgeschiedenis van de Middelhoogduitse letterkunde!) heeft bepleit en gedemonstreerd: zie o.a. Wehrli 1969-70, 1970, 1979, 1980, 1990 en bijv. de slotwoorden van Wehrli 1985: 'In der arbeitsteiligen Gesellschaft von heute ist es nicht mehr (wenn es das je gab) eine breite und geschlossene civitas von Gebildeten, von Gelehrten und Liebhabern, die eine Literatur

und deren Geschichte er-innern, tragen und fortentwickeln kann. Es ist längst der professionelle Philologe und Literarhistoriker, der an vorderster Front steht. Er ist es, der den Kampf gegen das Vergessen zu führen, die Überlieferung zu hüten und zu mehren, das Bewusstsein lebendig und offen zu halten hat – inbegriffen das Bewusstsein menschlicher Vergesslichkeit.

Wereld in losse woorden

Het motto bij dit hoofdstuk is ontleend aan Roland Holst 1945, 27 (6e druk). Zie voor het Oudnederlands in het algemeen en het *Oudnederlands Woordenboek*: www.inl.nl (Projecten), alwaar tevens vele literatuurverwijzingen. Zie voor de bewaarde bronnen van het Oudnederlands: Tanneke Schoonheim, *De overlevering van het Oudnederlands* op bovengenoemde site en Slechten (red.) 1999. Ik dank dr. Tanneke Schoonheim (INL Leiden) voor haar vele adviezen en nauwkeurig commentaar bij de gedeelten over het Oudnederlands in dit hoofdstuk. Voorts veel dank aan drs. Han Nijdam (Fryske Akademy Leeuwarden) voor zijn kritische opmerkingen bij de paragraaf *Poëzie in Oudfries recht*, en voor zijn hulp bij het vinden van een afbeelding.

Latijnse boeken

Boekcultuur in Egmond-Binnen

Het beste vertellende overzicht van overgeleverde Latijnse boeken in de Lage Landen/Holland is Gumbert 1990; voor het zuiden: *Vlaamse kunst* 1981, Glorieux-De Gand 1990, *Schatten* 1994 en Smeyers 1998. Over het Evangelarium van Egmond en boeken van de abdij: Gumbert 1997 en Gumbert 2002a en 2002b, en Toussaint 2003 (voor de symboliek en magie van edelstenen in middeleeuwse boekbanden); voor de lotgevallen van het handschrift en de aankoop door de Koninklijke Bibliotheek: Byvanck 1920, Lieftinck 1949 en Korteweg 1985. De vertaling van de hexameters is ontleend aan Korteweg 1985. Zie voor de optekening van de boekengift in de kroniek en de oorkonde uit Egmond: Korteweg 1985, 151 en 159 n. 35, en Vis 1987, 60ev. Boekenlijst van Egmond: Gumbert 1997, alle oude onderzoek opschonend. Voor de figuur van Egbert van Trier en zijn schenking in context zie Vis (red.) 1997. Uitvoerige informatie over de schrijfactiviteiten in de abdij van Egmond inclusief de ambtelijke productie is te vinden in de recente reeks Egmondse studiën, alwaar ook oudere literatuur; zie ook Van Loon 1995, 73ev en Dijkhof 1997. De beschouwingen over de *Williram*

zijn gebaseerd op Schupp 1978 en Gärtner 1988; voor het Leidse handschrift zijn vooral Sanders (ed.) 1971 en Sanders 1974 van belang, aangevuld door Th. Klein 1979; vroegste vermelding 'schrijven' en 'kunst': Van der Sijs 2001, 139 en 994. Kopiëren *Williram* o.a. door humanisten: Sanders 1977; de voorbeelden van taalbewerking zijn ontleend aan Sanders (ed.) 1971 en Sanders 1972, 173ev.

Het creatieve zuiden

Van Winter 1983 handelt over de verloving van Dirk II en Hildegard. Voor de paragraaf over Galbert van Brugge en zijn kroniek is gebruik gemaakt van Rider (ed.) 1994, Rider 1996 (over het gebrek aan werking van *De multro*) en 2001; een Nederlandse vertaling (waaraan de citaten zijn ontleend), overvloedige verdere informatie en fraaie afbeeldingen biedt Demyttenaere e.a. 2000.

De wereld volgens Ysengrimus

Ysengrimus en connecties Egmond-Gentse kloosters: Mann (ed.) 1987 en Vis (red.) 1993, 163ev. *It is widely recognized...*: Ziolkowski 1993, 210. De genoemde meest recente editie is Mann (ed.) 1987, waaraan verdere informatie is ontleend. Voor een Nederlandse vertaling zie Nieuwenhuis 1997. Over de reikwijdte van de *Ysengrimus*: Knapp 1979 40ev. Zie voor de Gentse achtergronden van de *Ysengrimus* nog Verbaal 2004.

Gentse boekerijen

Gegevens over de voormalige boekerijen van Sint-Baafs en Sint-Pieters zijn geput uit Derolez 1997, 147ev. Over het *ex libris*: idem, 147; zie ook Verhulst 1957, 40. Het per *ex libris* vervloeken van boekendieven kent een rijke traditie: Eis 1964, h. 1 en Drogin 1983. Zie voor Gerbert van Aurillac: Havet (ed.) 1889, nrs. 96 en 105; ook in Weigle (ed.) 1966 onder dezelfde nrs.; commentaar en achtergronden: Picavet 1897, 122ev. Antifonarium Sint-Pieters: Declercq (red.) 1997, 162; aldaar op p. 13 een afb. van het Leven van Sint-Amand. Restant inventaris Sint-Baafs na uitwijking: Derolez e.a. (red.) 1999, nrs. 8 en

9; zie ook nr. 20. *Te igitur*: Smeyers 1998, 83ev. Gentse Isidorus: De Reu e.a. 2000, 1.

Een boek als levenswerk

Veel materiaal omtrent het *Liber floridus* is ontleend aan Derolez (red.) 1973, Derolez 1976, 1978 en 1998. *Vacuum et incultam*: vgl. Carasso-Kok 1992, 245. Petrus Pictor en *Laus Flandriae*: L. van Acker (ed.) 1972, IX en 55ev. Speciaal over de wereldkaart in het *Liber floridus* handelt Lecoq 1987.

Oudnederlands als zijspiong

Natuurtaal en cultuurtaal

Over de namen van windrichtingen in de *Vita Karoli magni*: Gysseling 1961, 80. Over volkstalige insluipsels in Latijnse documenten i.h.a.: Kadens 1999 en Blok 2003; zie voor volkstaal versus Latijn eveneens Sonderegger 1985. Gegevens omtrent goederenregister Sint-Baafs: Gysseling e.a. (red.) 1964. Het *Liber traditionum* is uitgegeven door Fayen (ed.) 1906. De voorbeelden zijn ontleend aan Fayen (ed.) 1906, Tavernier-Vereecken 1968 en Kadens 1999, 40 en 42ev; *partes vero que dicuntur netten*: Kadens 2000, 30 n. 43. De interpretatiesuggestie m.b.t. *balcpennning* dank ik aan prof. dr. Frank Willaert (Antwerpen). Over Oudfrans als woordleverancier: Van der Sijts 2001, 111ev. *Wada/wad*: Künzel e.a. 1989, 379ev. *wijfverdragen* en *morphinegave* resp. Debrabandere 1994, 322 en Koch (ed.) 1970, nr. 405. Zie voor een etymologiediscussie over *paling* nog De Tollenaere 2002 en Pijnenburg 2003. Over *quod vulgo dicitur* handelt Vonk 2005. De gegevens over het Vaticaanse bureau: 'Roman rebound', *The economist* 18/12/2003; zie ook *Onze Taal* 73 (2004), 328. Namen van personen en plaatsen: zie behalve de genoemde Tavernier-Vereecken 1968 nog Gysseling 1960, Künzel e.a. 1989 en Schoonheim 2004.

Boeken met glossen

De beschouwing over de Egmonds-Leidse Priscianus berust op Gumbert 1996 en Hofman 1997. Zie voor (volkstalige) glossen in de middeleeuwse onderwijspraktijk Sanders 1992 en Henkel 1996, voor de Orosiusglossen in Sint-Omaars Gysseling (ed.) 1980, 120ev, en over glossen in geheim-schrift Schwarz 1977, 32ev en Bischoff 1981

(Prudentiusglossen: Gysseling (ed.) 1980, 112ev). Het aantal Oudduitse glossen is gebaseerd op Bergmann 2001. De beschouwing over de schaarste aan Oudnederlandse glossen berust op Gysseling 1961, Van Sterkenburg 1975 en De Man e.a. (ed.) 1977. Over de *Lex salica* en de glossen daarin handelen Schmidt-Wiegand 1969 en Van der Sijts 2001, 107ev. Voorbeelden ontleend aan Van Helten (ed.) 1900; voor de verschillende varkensnamen zie Schoonheim 2003, 115 n. 2.

Latijnse topstukken

De voorbeelden van markante boeken in Latijn vóór 1200 zijn ontleend aan *Manuscripts datés* (de delen Noord-Nederland en België). Over beïnvloeding van het Latijn door de volkstaal: Weijers 1987 en – wat eenzijdig – Van Uytfanghe 1999.

Vrijheid en veelkleurigheid

De magie van het schrift

Met betrekking tot Oudgermaanse godsdienst, rituelen, magie, runen en oraliteit: diverse bijdragen in Murdoch (red.) 2004 en Murdoch e.a. (red.) 2004. Over de runen bestaat veel literatuur; gebruikt is Philippa e.a. 1994, Quak 1990 (voor het Friese aandeel) en de algemene beschouwing in Green 1998, 254ev. Zie in het bijzonder Düwel 2004, en voor de magie van het schrift Keller 2003. Zie verder nog www.runen.pagina.nl (met meteen een waarschuwing tegen allerlei onzin daaromtrent die tevens op het internet rondwaart). Zie voor het gebedsstaafje van Westeremden Kapteyn 1933 en Gysseling (ed.) 1980, 15ev; aldaar op p. 5ev nog verdere literatuur. Voor de mogelijke vervalsing: Quak 1990, 364ev, Philippa e.a. 1994, 153ev, en Düwel e.a. 1970. Informatie over de wormbezwering werd overgenomen uit Eis 1964, h. 1, Gysseling (ed.) 1980, 39, Haubrichs 1995, 342ev en Holzmann 2001; voor de bloedbezwering zie: Roth 1910, interpretatie op p. 178 en Gysseling (ed.) 1980, 118. Gegevens over de doopbelofte en heidense praktijken werden ontleend aan Gysseling (ed.) 1980, 19ev; zie ook Machielsen 1961. Over deze en andere Germaanse doopbeloften: Haubrichs 1995, 232ev; zie voor een ietwat afwijkende visie Mostert 2004, die het handschrift bij leerlingen van Bonifatius situeert.

Wodan in 1859: Van der Sijs 2001, 137. Voor modern onderzoek naar de heidense Middeleeuwen werd gebruik gemaakt van Milis (red.) 1991.

Weerwolven en drempelriten

Middel tegen weerwolven in Antwerpse druk: Braekman 1997, 304. Wolf in Genève: Otten (red.) 1986, 79 (berustend op een publicatie zonder nadere bronverwijzing); wolven in Parijs: Berlioz 1998, h. 2; zie ook het overzicht in Douglas 1992, 264ev. Gegevens over Freud en de Wolfman zijn ontleend aan Ginzburg 1990, 146ev; voor lycantropie in Amerika (1975) zie Otten (red.) 1986, 36ev; twaalf gevallen van lycantropie in Boston: Noll 1992, 124ev. Voor ontlening aan het Oudfrans: Van der Sijs 2001, 154 en 1118. Zie over kennis omtrent de weerwolf in het algemeen en de etymologie nog Bynum 1998 en Ilomäki 1999, 105ev. De casus rond het bezweringsritueel voor wie bestolen is, berust op Braekman 1997, 29ev (over het handschrift; uitvoeriger in Braekman 1963, 281ev) en 316ev. Zie ook Schneider 1961. Drempelritueel: Giraldo 1957, 62 en Braekman 1997, 327 (die beiden schijnen te stellen dat men de naam van de *dief* op de drempel schreef, wat engszins bevreedt omdat men de naam van de dader toch meestal niet gekend zal hebben. In de specifieke tekst lijkt alles duidelijk gericht op het gestolen *goed*, niet op de dader.)

Poëzie in Oudfries recht

Zie voor de literatuur waarvan voor deze paragraaf gebruik is gemaakt Borchling 1908 (baanbrekend), Gerbenzon 1958, O'Donnell 1998 (literaire inslag van de rechtsteksten) nog in het bijzonder: Bremmer 2002 (verschriftelijking vanaf de dertiende eeuw) en Bremmer 2004, Feitsma 1995, 72ev en Johnston 1998 (verklaring waarom vooral rechtsteksten), Algra 1966, 12ev, Algra 2000, 148 (over het straffeloos doden van bepaalde mensen), Elsackers 2003, 113ev (over de *benena burch*, meer bepaald 'baarmoeder'), Wood 1914-1915, Gerbenzon 1958, 9ev, O'Donnell 1998, 248ev (allen over de noden van het kind). Kennis omtrent huidige functie van Lyauckema state dank ik aan Han Nijdam; zie over geschiedenis van de stins <http://www.stinseninfriesland.nl/LiauckemaState.htm>.

Kleurrijke namen

Vindplaatsen van de talloze (bij)namen waren Van Lokeren 1868, Mansion 1924, Leys 1951 en 1952, Leys e.a. 1959, Gysseling 1965 en 1966, Tavernier-Vereecken 1968, Gysseling e.a. 1999 en Schoonheim 2004. Oorkonde Egmond 1246: Schoonheim 1999, 112ev. Exuberantie van namen: Roelandts e.a. 1951, 28ev. Zie voor scheldnamen Van Sterkenburg 2001, voor het Friese aandeel Bremmer 1998.

Spreekwoorden

De oorkonde uit Voorne is te vinden in Koch (ed.) 1970, 404, die uit Sint-Truiden in Blok 2003, 174ev. Zie over spreekwoorden in *Vanden vos Reynaerde* en *Reynaerts historie* nog Sands 1974 en 1975, in *Beowulf* Deskis 1996, 144, en in *Ysengrimus* Mann 1984 en Mann (ed.) 1987, 53ev en 58ev. Speciaal over de volkstalige in *Ysengrimus* handelt Singer 1944, 145ev. De *proverbia Ysengrimus* staan separaat verzameld in Willems 1845.

Vertellen, zingen en noteren

Literatuur van horen zeggen

De verklaring van een breuk met het verleden ten tijde van de volksverhuizing is van Voorwinden 1995a. Voor de beschouwing over Bernlef is gebruik gemaakt van Stracke 1925 en Voorwinden 1995b, 196ev. Over *dadsidas*: zie De Vries 1956, § 142, 1, 191ev; § 250, 351ev.

De machtigste der koningen

De algemene karakteristiek van de *Heliand* is een compilatie uit de zeer brede vakliteratuur; zie voorts nog Veenbaas 1989, 1992 en 2000 (over Bernlef als auteur).

Helden van de wereld

De behandeling van het *Nibelungenlied* leunt op de algemene beschouwingen in de literatuurgeschiedenissen van Wehrli 1980, 392ev en Heinze e.a. 1994-1995, die van het *Nevelingenlied* op Voorwinden 1982, J. Peeters 1983 en Wakefield 1983. Dank aan drs. Joost van Driel (Univ. Leiden) voor expertise rond de versbouw.

Beer met een missie

Datering van *Wisselau*: Voorwinden 1995c; connectie met speelmansepiek al in De Vries 1922, lichtvoetigheid van het genre: L. Peeters

1968b, 171 en Janota 2001, 411; over de opmaak van de tekst: Biemans 1997, 144 n. 62; humor: Harper 2001; geringe status van de kok in de Middeleeuwen: Merceron 1998 en Reynaert 2005. Zie voor het motief van de *Brautwerbung* nog Bräuer 1970, Hofmann 1976 en Schulz 2002.

Orale liedkunst

Zie voor de twee Vlaamse woorden in het oudst-bekende Europese pelgrimslied Bravo 1967, 5 en 9ev, Van Bocxstaele e.a. 1991 en Van Herwaarden 1997. Over *Halewyn* bestaat overvloedige literatuur; een goed overzicht en veel hier gebruikt materiaal biedt Vanhecke 2000. Over de charismatische openingsregels: Webber 1987 en Harris (red.) 1991, voor het al dan niet oorspronkelijke slot Gaspar 1958, De Haan 1972 en Bouwhuis 1981, 77ev. Interpretaties: Van Straten 1971 (*Halewyn* als lustmoordenaar), Groen 1986 en Van der Schoot 1986. Voor Ate Doornbosch en zijn collectiëren van *Halewyn*-varianten: Grijp e.a. 2005 (met op de bijgeleverde cd een versie van het Jan Albertslied, gezongen door een Friese boerin). Over het genre tussen oraliteit en verschriftelijking: Harris (ed.) 1991. Het beeld van de vlieg in de kathedraal is een uitdrukking van de theoretisch fysicus Ernst Rutherford, drijvende kracht achter het beroemde Cavendish laboratorium in Cambridge. Hij omschreef aldus de bouw van het atoom: een kleine kern in holle ruimte, vgl. Cathcart 2004.

Poëzie als pennenproef

Met dank aan prof. Stanislaw Predota (Univ. Wrocław), die mij op het Poolse zinnetje in de volkstaal attendeerde en aan dr. Anna Adamska (Univ. Utrecht) voor verdere toelichting. Verslag van de vondst in Oxford: Sisam 1933 (citaat op p. 11ev); reactie Schönfeld is Schönfeld 1933; geen Oudnederlands maar Engels: De Grauwe 2004. Zie voor contacten tussen de kust van Vlaanderen en Engeland Gyseling 1961, 88 en Van Loon 1995, 69; voor Goscelinus van Canterbury *Lexikon des Mittelalters* 1567ev. Over de 'Latijnse spelling' van het zinnetje: Goossens 1982, 248, over het taalspel: Caron 1963. Zie over *Hebban olla vogala* nog recent Kwakkel 2005. Bischoff 1966 handelt over *probationes pennae* in het onderwijs; Walther 1928 en Schulz-Grobert

1993, h. 5 over liefdesgroeten. Het handschrift uit Sankt Florian wordt besproken in Dronke 1968, 352ev. Voor de *Carmina Cantabrigiensia* werd gebruik gemaakt van Ziolkowski (ed.) 1994; zie ook Dronke 1968, 271ev en 1978, 92ev. De berijming door Willem Wilmink is te vinden in Gerritsen e.a. 2000, 43. De beschouwing over de *kharjas* en *muwashshahs* is gebaseerd op Dronke 1978, 86ev en Zwartjes 1994 en 1997 (op p. 303 over het *Suverlijke boexcken*). Ik dank dr. O.J. Zwartjes (Universiteit van Amsterdam) voor zijn expertise en advies. De geciteerde *kharjas* zijn ontleend aan Stern 1953, Compton 1976 en Wilhelm (ed.) 1990, nr. 222. Over de brede en complexe traditie van vrouwenliederen: Frings 1960 (baanbrekend), Ross 1977 (vroegmiddeleeuwse vrouwenliederen), Klinck 1994 en 1999, Cramer e.a. (red.) 2000 en Klinck e.a. (red.) 2002. Gedichtje op achterzijde papyrus: Erman 1923 en Caminos 1954, 63ev; *kharjas* als transculturele universalie: Frings 1960 (cit. op p. 12) en Spitzer 1952; *winielodos*: Edwards 2000 en 2002, h. 6. Zie voor vrouwelijke kopiïsten in de Middeleeuwen Beach 2004.

Sterke verhalen

Uuatanan in Orosiushandschrift: Wouters 1996. Intense beleving geschiedenis in orale gemeenschappen: Stille 2002, 314. Zie voor Trojanen als stedenstichters Keesman 1991. Voor vroegmiddeleeuwse Germaanse origo-verhalen zie Wolfram 2004. Het onderzoek naar bekendheid met de Brabolegende onder Antwerps cafépubliek werd uitgevoerd door Anouck Jonckheere (Antwerpen) in het kader van een Leidse doctoraalscriptie. Verhaal hondje in de magnetron in de zgn. Grote geruchtenenquête van het tijdschrift *Quest* (augustus 2004) (informatie aangetroffen via www.nu.nl (19/8/2004)); casus kamplied: Klöters 1998, 10 en 107. Zie voor de *Zeven vroeden van Rome* Runte 1989; met dank aan dr. Theo Meder (Meertensinstituut Amsterdam) voor verschillende eigentijdse versies van het verhaal van de trouwe hond. Over de Hongaarse mevrouw Palkó: Dég 1969, 156. Zie voor Ardres naast Gerritsen 1995b nog Curschmann 1996. Over de taalgrens in het graafschap Wijnen (Guines), en daarmee over de vraag of er in het Frans dan wel in het Nederlands verteld zou zijn, handelt Milis 1978; een reactie op Milis is Moeyaert 1988.

Op schrift

Zie over de levenskracht van sprookjes en volksverhalen in Nederland, en de verzamelaars ervan Van der Kooi 1998 en T. Dekker 1998. Over internet als nieuw domein voor folklora en *urban legends* zie Dégh 1999; over de connectie tussen moderne *urban legends* en middeleeuwse oraliteit: Lassen 2001. Over Parry's werk en invloed handelen Foley 1981 en Rosenberg 1981. Het recept voor perkamentbereiding is ontleend aan de ook anderszins hoogst informatieve website van perkamentbereider Henk de Groot: <http://www.dedas.com/parchment/>. Het voorbeeld van het carnaval dank ik aan prof. Herman Pleij (Univ. Amsterdam), dat van de Franse grammatica's aan prof. Paul Schmidt (Univ. Leiden).

Veldekes Umwelt

Het motto bij dit hoofdstuk is ontleend aan Ter Balkt 2003, p. 23. Voor het algemene kader van dit hoofdstuk is van belang het themanummer van *Zeitschrift für deutsche Philologie* 1989, in het bijzonder de inleiding van Tervooren, alsmede Tervooren 2003 en 2006. Ik dank prof. Tervooren (Univ. Duisburg), die zomer 2005 zo vriendelijk was mij het manuscript van laatstgenoemde studie ter inzage te zenden.

568

Land zonder grenzen

Snellaert aan Alberdingk Thijm: Deprez (ed.) 1971, 156 (met dank aan prof. Joep Leerssen, Univ. van Amsterdam).

Wie sjoën ôs Limburg is...

De beschouwing over Romaanse bouwkunst in het Maasland is gebaseerd op Lemaire 1952, 60ev, Timmers 1971 en Ter Kuile 1975. Over Maastrichtse kapitelen, Italiaanse connecties en Heimo: Den Hartog 2002, m.n. 75ev.

Vakmanschap en meesterschap

Zie voor een overzicht van kunstnijverheid in het Maasland en de hier besproken kunstvoorwerpen de catalogus *Rhein und Maas* 1972-1973 (Christushoofd 218, cat. F4; kruisiging t.o. 212, cat. F8). Doopvont St.-Barthélemy: Timmers 1971, 200ev en *Rhein und Maas* cat. 238-240, cat. G1. Zie voor goudsmeedkunst in het Rijn-Maasgebied Kötzsche 1973. De brieven van abt Wibald en goudsmid G. zijn afgebeeld in *Rhein und Maas* (16-17 en 79).

Romaanse boeken

Boekproductie en miniatuurkunst in het Maasland i.h.a.: Smeyers 1998. Zie voor Sint Truiden Derolez 1993 (het gebed van de kopiist op p. 25ev) en voor Arnulf en het Cassianushandschrift nog *Handschriften uit de abdij van Sint-Truiden* 1986, nr 21. Voor het evangeliarium van Averbode: Smeyers 1998, 103ev.

Hemelse schoonheid, aardse macht

Zie voor de theorie van schoonheid in de Middeleeuwen Assunto 1963; over de

schoonheid van licht: Stuij e.a. (red.) 1989 en Heller 2001. Het citaat van Suger van Saint-Denis is ontleend aan Assunto 1963, 150, zwaar theoretiserend geëxgeerd in Biernoff 2002, 126; superieur is nog altijd Panofsky (ed.) 1979, maar zie wel Kidson 1987. De betekenis van 'scone' bij Hadewijch en Ruusbroec: De Bruin 1976, 17ev. Goudsmid Hugo in Oignies: *Rhein und Maas* 1972-1973, 22 en M 6/7. Een afbeelding van de kandelaar in New York is te vinden in Strickland 2003, 93; zie voor de waterkannen in Wenen en Londen Von Falke e.a. 1935, afb. 229-30, nr. 265-66.

Wat des keizers was

Keizerlijke residenties in Luik etc.: Jappe Alberts 1972, 33. Zie voor reizen Barbarossa en Hendrik VI Willaert 1995a, 68 en 73 en Willaert 1999b, 313.

De Luikse school

Voor de Luikse scholen en de kathedraalschool is gebruik gemaakt van Stiennon 1967a en 1967b, en Kupper 1981. Zie verder nog Stotz 1981, 6ev (Rudolf van Sint-Truiden), Stiennon 1967a, nr. 26 (astrolabe, een afb. in *Rhein und Maas* 26) en Stiennon 1967a, nr. 27 (kwadratuur van de cirkel). De *Fecunda ratis* van Egbert van Luik is uitgegeven door Voigt (ed.) 1889; zie voor een studie Brunhölzl 1992, 297ev. Over de Roodkapjeversie in *Fecunda ratis* handelen Berlioz 1991, Ziolkowski 1992 en Künzel 1997, 75ev. Over magister Gozechin: Manitius 1923, 473ev; het citaat over de hen en haar kuikens in Mabillon e.a. 1723, 438.

De oorsprong van hoofsheid

Twee modellen

Voor de ontstaansmodellen van de hoofsheidcultuur zijn de boeken van Stephen Jaeger inspirerend: Jaeger 1977, 1985, 1994 en 1999. Zie voorts nog het discussieoverzicht in Boase 1977 (nog onkundig van Jaeger), Fleckenstein (red.) 1990, Scaglione 1991 (afgewogen) en Schnell 2003. Afgewogen en kritisch t.a.v. de door Jaeger veronderstelde continuïteit tussen

hoofse clerici en volkstalige romans is Haug 2002. Zie voor het Franse model Duby 1982.

Experiment Ruodlieb

Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van Wehrli 1980 en Haug (ed.) 1974. Voor het experimentkarakter: Dronke 1986. Zie ook Van Oostrom 1992c, 39ev. Een verzoeningspoging *avant la lettre* tussen beide theorieën over het ontstaan van hoofsheid is Bezzola 1958-1963; zie ook Gerritsen 2001, 105.

Heinric van Veldeke, dichter van naam en faam

De literatuur over Veldeke is omvangrijk, maar het is tekenend voor de achterstand der neerlandistiek dat de germanistische literatuur veel rijker en diepgravender is dan de Nederlandse, een afstand in de laatste decennia eerder vergroot dan verkleind, alle bloei van de medioneerlandistiek ten spijt, waar men zich volledig lijkt te hebben teruggetrokken op de *Servas*. De naderende kloof is al zichtbaar in de bundel G. de Smet (red.) 1971. Van neerlandistische kant is alleen nog voluit aanbevelenswaardig Willaert 1993a en Jongen e.a. (ed.) 1993; aan Duitse kant de literatuurgeschiedenissen van Bumke en Wehrli. Een goede introductie is Sanders 1976; Sinnema 1972 is ook nog wel bruikbaar. Algemeen over Veldeke nog Hempel 1966 en Kistler 1993; voor Veldekes afkomst Bumke 1976. Zie voor Veldekes epiek het themanummer van *Zeitschrift für deutsche Philologie* 1989 en G. de Smet (red.) 1971. Ontstaansgeschiedenis Eneas: Sanders 1976, 11ev, Willaert 1993a, Bastert 1994 en Weicker 2001.

Hoofse Eneas

Zie voor Veldekes bekendheid met het krijgsoverbedrijf Schäfer-Maulbetsch 1972. Over de hoofse liefde bestaat massieve literatuur, goed gedocumenteerd en gewogen in Schnell 1985, 1990 en 2003. Het gesprek tussen Lavinia en haar moeder wordt nader besproken in Von Gosen 1985, 135ev en Henkel 1995, 132. Vreugdevol bestaan in *Eneas*: Schäfer-Maulbetsch 1972, 350ev. Beschrijvingslust: Stebbins 1977 en Heinzle (red.) 1993, 204 en 207ev. Uitvoerig over Mainz 1184: Bumke 1986, 276ev; zie ook Sanders 1976, 13 en H. Thomas 1989, 80ev. Zie voor de politieke dimensie van Veldekes *Eneas* nog Schäfer-Maulbetsch 1972,

H. Thomas 1989 en het slothoofdstuk van Opitz 1998.

Liefde in tijden van Barbarossa

Zie voor Veldekes lyriek Willaert 1995a, Willaert 1996 (over Veldekes eerste lied), Willaert 1999a en 1999b en Willaert 2000. Zie voor Veldekes dichtertaal Willaert 1995a; voor de gedachte dat Veldeke (ook) voor een Limburgs publiek schreef Th. Klein 1985, 93. De vertaling (van Willem Wilmink) van het *Tristan*-lied is Gerritsen e.a. 2000, 193; over dit vijfde lied: Willaert 1983 en 1999b. De profane variatie op het *Stabat mater* werd gesignaleerd door Touber 1971. Zie voor *Liebesleid und Sangeslust* Willms 1990. Smits van Waesberghe 1957 handelt over de melodieën van Veldekes lyriek. Maerlants kritiek op verwijfde klerken: *Spiegel Historiae* 3e partie, 1e boek, cap. 42.

Servaas en de zilveren sleutel

Literatuur bij deze paragraaf: Kartschoke 1990, 350ev, Bumke 1990 en Johnson 1999. Een moderne vertaling met inleiding biedt Jongen e.a. (ed.) 1993. Argumentatie dichter *Servas* een ander dan dichter *Eneas*: Jonckbloet 1851-55, 102ev (ook nog in de 2e druk van 1873); de recensie in *Dietsche Warande en Belfort* 8 (1869), 402; het citaat in Jonckbloet 1884, 132. Zie nog Th. Klein 1985, 93ev (*Servas* als debuut), Jongen e.a. (ed.) 1993, xxviii (ontstaan in twee fasen), Willaert 1995a (over misplaatste polarisatie van jonge en oude(re) Veldeke). Keizerlijke oriëntatie: H. Thomas 1989, 74 en Willaert 1995a, 67. Overlevering van *Servas*: Goossens 1979, 253, Goossens 1991 en Jongen e.a. (ed.) 1993, xxix. Zie voor het getuigenis van de Beierse rechter uit 1462 Goossens 1991, 2. Over Sint Servaas en Hessel handelen Smits van Waesberghe 1957, 16ev en Jongen e.a. (ed.) 1993, xxvi. Investituurstrijd in het Maasland: Batta 1976 II, 489ev; zie ook Jongen e.a. (ed.) 1993, xix. Zie voor Servaas' sleutel(macht) Van Leusden 1986 en Jongen e.a. (ed.) 1993, xxvi; voor de (valse) oorkonde uit 1087 Deeters 1970, 41ev. Het gegeven over Ghijsbrecht, hertog van Lotharingen bij Jongen e.a. (ed.) 1993, xxviii (op grond van Van Leusden 1986, 144ev). Het artikel van Van Dam is Van Dam 1928; zie voor de techniek t.o.v. het Latijn Kempeneers 1913. Epische breedvoerigheid en uitgebreide beschrijvin-

gen: Goossens 1984a, 291ev; epische formules en publiek van luisteraars: Jongen e.a. (ed.) 1993, xxx. Het fragment over het loensende borstbeeld is met kleine retouches ontleend aan Jongen e.a. (ed.) 1993; aldaar op p. 110 een foto van paus en beeld op vliegveld Beek. Over reliëf en pelgrimsinsigne: Koldewey e.a. (red.) 1995, 12ev.

Tijd, plaats, persoon

Hermesdorf 1955, 68ev handelt over Veldeke als gerechtsschrijver; Boeren 1955 over schoolmeester/kanunnik.

Rondom de meester

Zie voor de overeenkomst in het schrift van de *Servas*-fragmenten en het *Glossarium Bernense* Gumbert e.a. 1978, 183 (met dank aan dr. Erik Kwakkel). Inventarisatie heiligen: Goossens 1984a; Sint Gerlach op zijn sterfbed: Stracke 1927, het citaat op p. 100; zie ook Mulder-Bakker 1995. Zie voor Gertrudis van Nijvel Zender 1959, *Rhein und Maas* 132 en Goossens 1984a.

Maaslandse epiek: Floyris, Aiol, Tristan

Na de voltooiing van *Stemmen op schrift* verscheen de belangrijke studie van Goossens 2005. Voor de beschouwing over *Trierse Floyris* werd gebruik gemaakt van G. de Smet e.a. 1967a en Gysseling (ed.) 1980, Winkelman 1977 en 1982 (over de precieze inhoud van de Oudfranse brontekst; hier over ook G. de Smet 1978 en 1979, en Perennec 1980), G. de Smet 1962, 208ev (over bezuinigen op beschrijvingen) en 212ev (over de personages). Toekomstig onderzoek zou nader aandacht moeten besteden aan de curieuze vermelding van *greue bernhart* in de Trierse tekst, die een vingerwijzing zou kunnen zijn omtrent het ontstaansmilieu ervan; vgl. Winkelman 1977, stelling 1: 'Het is geenszins uitgesloten, dat de vermelding van *greue bernhart* in de "Trierse Floyris" (vers 273) als een toespeling op Graaf Bernhard van Anhalt begrepen dient te worden'; met dank aan prof. Johan Winkelman (Amsterdam) voor nadere inlichtingen. Zie voor de *Aiol* Finet van der Schaaf 1987 en 1989, en Gysseling (ed.), 1980, 311ev. Over de tijd van ontstaan is veel literatuur: Deschamps 1956-57, Deschamps e.a. 1966, Gysseling 1967, 299, Finet van der Schaaf 1989, Teunissen e.a. 1993, Coun 1995. Voor eigen accenten zie

Finet van der Schaaf 1989, 173ev; voor de stijl van *Aiol* de aanstaande dissertatie van Joost van Driel (met dank voor zijn advies). Over de vroege Maaslandse boekverzorging handelt Kienhorst 1999, 57ev. Voor de alinea's over de *Nederfrankische Tristan* werd gebruik gemaakt van G. de Smet e.a. 1967b, Gysseling (ed.) 1980 en Winkelman 1998a en 1998b. Fragment voor Nederduits versleten: het citaat is Titz 1881, 248; Isalda van Limburg: G. de Smet 1971, 10.

Op avontuur met Sint-Brandaan

Veel literatuur over Brandaan is te vinden via de Engelstalige bibliografie van Burgess e.a. 2000. Het citaat van Jonckbloet is Jonckbloet 1851, 409; Wilmink's berijming van de woorden van het reuzenhoofd: Wilmink e.a. 1994, 43. Zie voor Brandaan en antipoden Lie 1988, 178ev, Strijbosch 1994, 200, Gerritsen e.a. 1986, 62; voor het verband met *Liber floridus* Klerk-Oppenhuis de Jong 1988, 38ev en Wilmink e.a. 1994, 19ev. De plaats bij Maerlant en diens opvatting over antipoden wordt besproken door Winkelman 1988, 415. Zie voor de theologische achtergrond en de diepgang van het verhaal nog Gerritsen e.a. 1986, Klerk-Oppenhuis de Jong 1988, Wilmink e.a. 1994; voor de Judasepisode Klerk-Oppenhuis de Jong 1988, 32ev; voor de episode met de teugeldief Draak e.a. 1978, 19ev, Klerk-Oppenhuis de Jong 1988, 29ev en Trienekens 1989, 65 en n. 14. Zie voor de speciale rol van het boek in het verhaal Van Anrooij 1998, 251ev en Strijbosch 2002. Ontstaanscontext volkstalige *Reis*: Strijbosch 1994, 191, Rotsaert 1999 en Burgess 2002. Zie Van der Meulen 1996, 11ev voor aanwijzingen voor parallel Mnl. *Reis* en versie Benedeit. Oog voor architectuur en techniek: Wilmink e.a. 1994, 22ev, Gerritsen e.a. 1986, 63, Strijbosch 1994, 196; parallel *multum bona terra* / Maastricht: Goossens 1970. Over de kapitelen van de Servaaskerk handelt Den Hartog 2002, h. v. Over het karakterverschil tussen de tekst in Comburg en Hulthem: Wilmink e.a. 1994, 9. Dialectgeografisch onderzoek werd laatstelijk gedaan door Van den Berg 1995. Diverse sporen van de *Reis*: Martens 1989, 229ev en afb. 46 (Sint-Baafskerk Gent), Brinkman 1998, 112ev (mis 1479), Van der Meulen 1996 (Brugge), Van Mierlo e.a. 1989 (Sint-Jan Den Bosch), Gysseling e.a. 1999, 94 (verwijzingen

en vernoemingen). Oorspronkelijk als waar bedoeld: Wilmink e.a. 1994, 24ev, Strijbosch 1998, 6ev, Van Anrooij 1998. Het oordeel van Gerritsen over Brandaan: Gerritsen e.a. 1994, 27; dat van Leendertz is geciteerd naar Vor der Hake 1908, 16.

Maaslandse export?

Zie voor parallellen tussen Hadewijch en Veldeke Willaert 1984, 131ev, 180ev en 250, en Grijp (red.) 2001, 28ev. Geen specifieke verwijzing van Maerlant naar *Servas*: zie *SpHist* III, 5, 42/65ev. (In hun aantekening bij de betreffende passage interpreteren Maerlants editoren zijn vermelding bij Servaas van *sine vite* als een referentie naar Veldekes tekst; de frase *sine vite* is bij Maerlant echter gangbare pasmunt als verwijzing naar Latijnse hagiografie: zie bijv. *SpHist* III, 1, 31/37-38; III, 1, 32/58-59; III, 2, 27/103ev.) Heeroma 1973 veronderstelt een Rijnlands origineel voor *Karel ende Elegast* en wordt daarin bijgevalen door *Verfasserlexikon* 4, 997ev. Zie voor Nibelungen/Nevelingen Voorwinden 1982, J. Peeters 1983 en Wakefield 1983. Over hertogdom Brabant en Lotharingen: Avonds 1989. Het gegeven over de magisters van Hendrik I is ontleend aan Renardy 1979, 121ev. Zie voor Hendrik van Brabant als hofkapelaan van Heinrich der Löwe Bumke 1979, 146 en *Biographie nationale de Belgique* 9, kol. 185ev (met dank aan dr. Remco Sleiderink, KU Brussel).

Een keienlint

Tegenstem in proza

Voor de paragraaf over het *Nederrijns Moraalboek* werd gebruik gemaakt van Holmberg (ed.) 1925 (alwaar op p. 7ev over het interpunctiesysteem) en Holmberg (ed.) 1929, Gysseling (ed.) 1987, 345ev (over het handschrift etc.), Curschmann 1992, 219, Meder 1992 en 1993, Gerritsen 2003 en 2004.

Hoofsheid aan de Nederrijn

Hof van Gelre als bestemming voor *Nederfrankische Tristan*: Winkelmann 1998b; zie verder voor het culturele leven aan het Gelderse hof Tersteeg 1975, Nijsten 1992, Stinner e.a. (red.) 2001 en Evers e.a. (red.) 2003; voor het juwelenkistje van Mechteld van Gelre Van der Coelen e.a. (red.) 2001, 15. Over de teksten in het *Tournoi des dames*-genre handelt

Petersen Dyggve 1935-1936. Zie voor het *Maastrichtse passiespel* en het Magdalenalied Willaert 1995b, Quak 1995 en Dauven-van Knippenberg 2003 (die overigens het toneelmatige karakter van de tekst in twijfel trekt).

Lund en hertog Jan

Voor de *Lundse liederen* Hemmes-Hoogstadt 2005, voor een bespreking Willaert 1984, 57ev en De Paepe 1970, 64ev. Voor de poëzie van Jan I is Sleiderink 2003 van belang; zie ook Willaert 2000, 232ev en het themanummer van *Queeste* (jaargang 10).

De zucht tot schoner schrijven

Zie voor het in 1839 in München ontdekte fragment vermeld bij Kienhorst 1998, 134ev nog Schneider 1996, 42ev. Kruistochtsentiment en Duitse Orde: Jappe Alberts 1972.

Het grote verhaal

Het motto bij dit hoofdstuk is ontleend aan Faverey 1977, p. 44.

Chronologie en sociologie

Naast Gysseling 1968 is nog steeds van belang Knuttel 1937.

Vlaams tussen Duits en Frans

Publicaties van Tilvis en zijn school: Tilvis 1957 en 1959, Kantola 1982 en 1989 (o.a. over Kyot); het voorbeeld is ontleend aan Tilvis 1957, 161 (zie ook het commentaar in Kluge (red.) 1995, 11, 798 ad 20,28). Over Wolframs *Parzival* handelt Tilvis 1970; over *hövesch* als leenvertaling uit Ofra. *courtois* via Mnl. *hovesch* Öhmann 1974, 331, zie ook Ganz 1990. Voor *vlaemen mit der rede* zie Kantola 1981.

Frans literatuur in Vlaanderen en Brabant

Zie voor deze paragraaf Walters 1994 (Vlaamse adel als opdrachtgever voor Franse lit.), Collet 2000 (Franse lit. aan het Vlaamse hof), Meuwese 2005 (Franse ridderlijke handschriften van Vlaamse herkomst). De samenvatting van *Perceval* is gebaseerd op Van Coolput-Storms 2000, 43. Gegevens omtrent patronage van Vlaamse literaire teksten door het Vlaamse hof zijn ontleend aan Stanger 1957, zie ook Van Hoecke 1987 (met het beste globale overzicht) en Van Coolput-Storms 2000. Zie voor het glasraam van het Gentse dominicanenklooster behalve J.D. Janssens 1992b nog De Schryver e.a. 1991, 60ev en 91ev. Het gegeven uit het testament van Lodewijk van Male is te vinden bij Prost (ed.), 1902-08, 11, nr. 1006. Voor de situatie in Brabant zijn van belang Van Hoecke 1987, 197ev en Sleiderink 2003, alwaar op p. 102 over het speelgoed van Jan 11 van Brabant. Jan 11 begiftigt 426 minstreels: Bullock-Davies 1978, 12. Zie voor de casus Aleide van Bourgondië-Thomas van Aquino Sleiderink 2003, 67; in hoofdstuk 3 aldaar over de poëzie van Hendrik 111.

Communicerende kringen

Zie voor de Hollandse rijmen in de *Perceval* Gysseling (ed.) 1980, 501. Stokes leenwoorden zijn te vinden in boek v, vs. 1282ev van zijn

Rijmkroniek van Holland. Zie voor het Hollandse wapen in de *Fierabras* J.D. Janssens 1987b. *Floris ende Blancefloer* voor lagere adel: J.D. Janssens 1987a, 265 en J.D. Janssens 1992b, 324ev. Gegevens over de vertaling van de Latijnse brief uit 1244 zijn te vinden bij J.J. de Smet 1841, 891.

De voertaal van de stad

Literatuur over de correlatie tussen stad en volkstalige Mnl. verschriftelijking: Blok 2003, 177 en (uitvoeriger) Kadens 2000, 34ev; zie voor de stedelijke signatuur van 13e-eeuwse Mnl. oorkonden nog Goossens 1995, 45. Over de schepenbrief van Bochoute handelt Tael-deman e.a. (red.) 1999. De getallen omtrent de ambtelijke stukken in Gent en Brugge zijn ontleend aan het eerste deel van Gysselings *Ambtelijke bescheiden* (Gysseling (ed.) 1977a), xx1-xx111 (Brugge) en xx111-xx11v (Gent). Over tafelrondes: Avonds 1998, 47ev (die overigens Galaad en Galehout verwacht) en Vanden Neste 1996 (over Doornik 1331 op p. 192ev en 219); zie ook Vale 1982, 32ev. Prevenier 1994 handelt over *otiosi*; literatuur bij de stedelijke dimensie van ridderromans is Resoort 1991 en J.D. Janssens 1999 (eerder onderzoek nuancerend); een stedelijk engagement als drijfveer achter de recent gesitueerde Kareltekst *Jourdein van Blaves* wordt waarschijnlijk geacht door Kuiper e.a. 2004. Zie voor de stadsbeschrijving in de *Perchevael* Winkelman 1998a, 253ev en Oppenhuis de Jong 2003, 84ev; voor de casus *Flovent* Van Oostrom 2005 (met dank aan prof. Johanna Maria van Winter (Univ. Utrecht) voor aangescherpte interpretatie).

Literatuur voor de elite

De vergelijkende gegevens m.b.t. Vroeg-middelnederlands t.o.v. Oudnederlands zijn ontleend aan Schoonheim 2003, 113; de vergelijking van aantallen 13e-eeuwse documenten Duits en Nederlands aan Kadens 2000, 32 n. 52.

Verfraaide historie: Karelepiek

De koning en de dief

Karel ende Elegast teruggaand op een historisch voorval: Duinhoven 1975-82 (m.n. deel 11) en J.D. Janssens 1988, h. 1. Zie voor de vermelding in de kroniek van Alberic des Troisfontaines Duinhoven 1982; voor de populariteit van het verhaal *apud Francigenas* Van Oostrom 1997a. Over het motief van de koning die uit stelen gaat bestaat veel literatuur: Ramondt 1917 en 1952, Kroes 1952 (Egypte, Sicilië, Mongolië, Litouwen), Harris 1979 en Müller e.a. (red.) 200; zie ook Tuczay 2001 (alwaar op p. 636 ook vermeld wordt dat Arbegast/Erbegast een stereotiepe dievennaam was in middeleeuwse spreuken en zegens). Het verhaal over tsaar Peter de Grote wordt vermeld door Kroes 1952, 98ev; ik dank slaviste dr. Annie Meintema (Univ. Leiden) voor haar hulp bij de interpretatie van e.e.a. in de primaire bron. De gedachte van het sleets worden van een verhaal in een oraal circuit etc. dank ik aan dr. Ben van der Have. Zie voor een concrete Franse tekst als uitgangspunt Brongers 1972 (ook over de Oudnoorse saga) en J.D. Janssens 1988; voor het origineel van *Lohier ende Malaert* Molk 1989 en voor de naam Basin in het 15e-eeuwse recept Lie 1992. Over de literaire techniek van de dichter van *Karel ende Elegast* zijn, naast de inleidingen van de diverse edities (laatstelijk Claassens (ed.) 2002, 4ev) m.n. van belang Vekeman 1970-1971, Heeroma 1973, Kerckhoffs 1973 en Van Dijk 1987. Zie voor het scenario van Soeteman *Literatuur* 21 (2004), afl. 6, 36ev. Zie voor het lied op de Faeröer De Ruiter 1995 en 1999, en over de Middeldeense versie De Ruiter 2005.

Over de opgang van *Karel ende Elegast* als schooltekst zijn sprekende gegevens voorhanden. De eerste schooleeditie van de tekst is Bergsma 1893 in de serie *Klassiek Letterkundig Pantheon*, waarvan in de eerste jaren twee drukken verschenen en in de jaren 1921 tot 1965 nog acht volgende. Rond 1900 waren *Reinaert* en vooral *Beatrijs* en *Esmoreit* populairder dan *Karel ende Elegast*. Een enquête onder 75 docenten Nederlands in 1991 leert dat op dat moment *Karel ende Elegast* de meest behandelde tekst is (Slings 2000, 67 en 104ev). Een vervolgenquête in 2004 bevestigt en versterkt het beeld: *Karel ende Elegast*

kreeg 79 stemmen, op afstand gevolgd door *Reinaert* (41 stemmen), *Beatrijs* (37) en *Mariken van Nieumeghen* (24). Van het Tekstin-contextdeeltje *Karel en Elegast* zijn van november 1997 t/m december 2004 14.000 exemplaren verkocht; van *Reinaert de Vos* tussen maart 1998 en december 2004 11.000 (met dank aan dr. Hubert Slings (Univ. Leiden) voor deze gegevens).

Vlootshouw van een genre

Over het *chanson de geste* in Duitsland handelen Brall 1983 en *Wolframstudien* 11 (1989). *Vita Karoli* in abdijs Egmond: Gumbert 1997. Dank aan Ernst-Jan Munnik (Leiden), die mij wees op het in Middelburg verloren gegane handschrift uit de Sint-Baafsabdij; zie hierover verder De Wind 1856-1863, Geith 1977 en Deutz e.a. 2002. Gegevens omtrent (pseudo-)Turpin zijn ontleend aan Van Coolput 2000, 42; zie ook Spiegel 1993, 81 en 86. Stroobants over het ros Beiaard: Stroobants e.a. 2000, 48. Zie voor de becijfering van de omvang van het corpus Middelnederlandse teksten rond Karel de Grote Van der Have 2005.

Het Roelantslied

Literatuur over *Chanson de Roland* en *Roelantslied*: Van Dijk 1981, 1984 en 1997; zie voor de vroege versificatie Van den Berg 1981; voor het lapwerk in het eerste citaat Van Dijk 1997, 142.

Van feodaal naar feeëriek

Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van Kuiper e.a. 2004 (*Jourdein van Blaves*); Van den Berg e.a. 1994 (orale dimensie, zie hierover ook Van Dijk 1997, 42 t.a.v. *Ogier* en Spijker 1990 t.a.v. *Renout*); Van den Berg 1981 (stereotiepe formules); J.W. Klein 1995b (schriftelijke overlevering relatief laat); Van Oostrom 1987 (Pepijn de bochelaar); Kienhorst e.a. 1995 en Lens 1993 en 2004 (Huge van Bordeeus); div. publicaties van Duijvestijn, w.o. 1987, 1989, 1992 (tovenaars in Mnl. Karelepiek) en 1999, en De Schutter e.a. (ed.) 2002 (Madelgij's). Zie over het esthetisch effect van *laissez similaires* nog Vinaver 1970 en Gaunt 2001, 27ev.

In een baan rond de keizer

Mnl. Renout meer bespot dan in Ofra.: Spijker 1987.

Koning Arthur: vorstelijke fictie

Koning voor eens en altijd

Over middeleeuws geloof en scepsis t.a.v. Arthurs terugkomst zie Greene 2002. Johaneck 1987 handelt over Arthurcultus als Engelse koningspropaganda, op p. 373ev eveneens over het twistpunt van zijn terugkomst. *Arthuriana* in *Liber floridus*: Derolez 1969. Zie voor doopnamen van Arthuriaanse herkomst o.m. Van der Schaar 1953, 111ev, Hoek 1969, 193 (Walewein van Sassenheim is volgens Janse 2001, 243 overigens wel een uitzondering in Holland, maar ook bekend is Walewyn van Alkemade: Van den Bergh 1873, nr. 77), Gerritsen 1984, K.G. van Acker 1986, J.D. Janssens 1987c, 113ev, Pastoureau 1989, 111ev en Avonds 1998.

Folklore en romans

Over de overlevering van het toversprookje in de Nederlanden en middeleeuwse literatuur als enig tastbare vorm daarvan vóór 1850 handelt Van der Kooi 1993.

Walewein en het zwevende schaaqbord

Over deze tekst is veel geschreven; de meest recente monografie is Uyttersprot 2004, waarin veel oudere literatuur verwerkt is. Zie voor de stijl van de *Walewein* en de vele bizarre vleselijke (gevechts)details nog Uyttersprot 2005 en de aanstaande dissertatie van Joost van Driel. Over het excessieve geweld in de tekst Voorwinden 1999; over de humor Harper 1999, en voor de literaire werking van de vagevuurepisode Gerritsen 1996. Over *Walewein* als postklassieke roman handelt Haug 1995.

Van pummel tot koning

Walewein alom inzetbaar: Haug 1980, 208. Voor de *Ferguut* zijn de dissertaties van Kuiper (1989) en Zemel (1991a) van belang. Voor de curieuze lapsus t.a.v. Walewein/Gawein zie J.D. Janssens 1992a, 27ev. Meer avonturenverhaal dan intertekstualiteit: Zemel 1991a, 341ev; over pittige actie, humor en ironie is veel materiaal te vinden in de teksteditie van Overdiep (1923), inleiding xx11ev; zie voor de stijl de aanstaande dissertatie van Joost van Driel. Over *Ferguut* als spottende held: Zemel 1991b.

De zwarte ridder Moriaen

Deze paragraaf verwerkt o.a. Besamusca 1993 en 1998, Zemel 1996, Gray 1996 en Lacy 2000. Zie voor de ergernis van Jonckbloet diens *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst* 2, 146 e.o. Voor de nadrukkelijke verwijzingen naar Moriaens zwartheid Lacy 2000, n. 11. Het glossarium is Van Sterkenburg 1973, *moriaen/ethiops* op p. 105. Over het portret van zwarte medemensen in woord en beeld in deze periode zie Devisse 1979. Zie voor het beeld van de zwarte ridder in de kathedraal van Maagdenburg Devisse 1979 (omslag en 161-163, pl. 114-116); Debrunner 1979, 20 denkt aan Johannes Maurus als model. *Moortje* als eerste literaire werk met kritiek op slavernij: H. Thomas 1997, 162.

Te mooi om waar te zijn

Zie voor de bloei van het genre van de Arthurroman i.h.a. naast de vele publicaties van Walter Haug nog V. Mertens e.a. (red.) 1993 en Johnson 1993. In het algemeen zeer overtuigd van de importantie voor een jeugdig publiek is Kienhorst 2001; Pleij 2005 pleit eveneens voor vrouwen en kinderen als primair publiek van de Mnl. ridderroman. Over het genre als vermaak-op-niveau handelt Guiette 1967.

Epiek van eigen bodem

Mozaïeken

Sibeli en Aetsaert: Gärtner e.a. 1999; *Florigout*: Heeroma (ed.) 1962 en J.W. Klein 1981-82 en 1984-85.

Ten aanval met Seghelijn

Zie voor *Seghelijn van Jerusalem* allereerst Claassens 1993. *Die kerstenwet stercken* als voornaamste intentie: Claassens 1991. Commentaren en vertellersexclamaties: Faems 2001. Over de cathechetische dimensie van de tekst en Seghelijns antwoord op de zeven vragen handelt Claassens 1998. Het oordeel van Jonckbloet is Jonckbloet 1854, 386; Walch: Walch 1947, 105; Koopmans: Koopmans 1902, resp. 410 en 387.

De hoofse liefde ingepolderd?

Zie voor de Europese receptie van *Tristan* (met Mnl. als afwezige) Buschinger e.a. (red.) 1993. Het 15e-eeuwse recept wordt besproken

door Lie 2002, 200 en 208; zie voor de slippers Winkelman 1995a en 1995b; het gegeven over de schoenen in Bergen (Noorwegen) komt uit Larsen 1992 (met dank aan Justyna Wubs-Mrozewicz, postdoc aan de Univ. Utrecht). Onomastiek: blijkens Leys e.a. 1959, 25 wel reeds in 1216 in Vlaanderen de voornaam Isoud. Zie voor reacties op de stof Zemel 1998, 7ev en De Wachter 2000a. In het Duits zijn wel allerlei sporen van de doorwerking van Capellanus: zie Sprague 2003.

Spanningen in een Trojaans prieel

Zie voor *Tprieel van Troyen* de editie met inleiding van J.D. Janssens e.a. (ed.) 2001.

Roman van Limborch

Algemene informatie over de *Roman van Limborch* bij De Wachter 1998 en De Wachter e.a. (ed.) 2001 (editie van de fragmenten). Het oordeel van Kalff is diens *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* 1, 301ev; Verwey: Verwey 1937, 12. Zie verder J.D. Janssens 1977a (hertog Walram en diens zoon Hendrik) en 1977b (nauwkeurige geografie), en De Wachter 2005 (over de geprofileerde vrouwenrollen en het motief van communicatie over de taalgrenzen heen). Een correctere interpretatie van het uitstel van het schermduel dan die van Kalff is te vinden bij Hermesdorf 1955, 180. Aeneas in de *Limborch*: De Wachter 1998; sociale mobiliteit en huwelijksidealisme: Van Gijsen 1999; emancipatoire inslag van de tekst: De Wachter 2000b. De identificatie van het Leidse fragment met kopiist D van de *Lancelotcompilatie* is van J.W. Klein 1995b, 8.

Lancelot en het einde

Een woud van avonturen

Zie over de *Proza-Lancelot* ter introductie de algemene beschouwingen in Van Oostrom 1981, Haug 1978 en Haug 1997, 288ev. Gerritsen e.a. 1999 handelt o.m. over Arthurs sterfscène met Excalibur (met een editie van het tekstfragment); de verwijzing naar W.F. Hermans dank ik aan dr. Wilbert Smulders (Univ. Utrecht). De zin over Lancelot als heremiet in een lege wereld is geënt op Ruh 1984, 309. Zie voor vertelstructuur, *entrelacement* en romanesthetica van de *Lancelot en prose* Vinaver 1970 h. vii en Vinaver 1971 h. vi. Voor een mogelijke cister-

ciënzergeest achter het project: Ruh 1970 en Barber 2003.

Uniek onthaal

Voor gegevens over de overlevering van de *Lancelot en prose* is gebruik gemaakt van Van Hoecke e.a. (red.) 1991, 194 en J.D. Janssens 1999, 126. Zie voor de handschriften in Henegouws bezit de toekomstige dissertatie van Janet van der Meulen. De meest recente literatuur over de Duitse *Lancelot en prose*-vertaling is Hennings 2001. Zie voor de *Rotterdamse fragmenten* Lie 1979 en voor de recent gevonden fragmenten Minnen e.a. 2005; voor *Lantsloot vander Haghedochte* Van Oostrom 1981.

Alles ineem

Voor de laatste stand van zaken rond het onderzoek naar de *Lancelot-compilatie* is Besamusca e.a. 2003 informatief. De gegevens over de verschillende subsidies voor Jonckbloets editiewerk zijn afkomstig – met bijzondere dank aan dr. Ingrid Biesheuvel – uit het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken (Nationaal Archief, Den Haag). De beide geciteerde brieven zijn Den Haag, Letterkundig Museum, J 04142 (Jonckbloet aan Arie de Jager, d.d. 19 mei 1846) en Leiden, UB, LTK 1095 (Jonckbloet aan Laurens Ph.C. van den Bergh). Zie voor de corrector Brandsma 2000 en Biemans 2005, die lijnrecht tegengesteld aan Gerritsen denkt aan bewerking, niet voor een luisterend publiek maar voor lectuur. Aanwijzingen voor voordracht van de tekst tijdens genese: J.W. Klein 1990 (en voor een ander voorbeeld Claassens 1996, 119). Zie ook nog J.W. Klein 1998. Voor Agloval en Ethiopië zie Lot 1954, 206-07 n.1 en Bruce 1974, 401 en 410 (met dank aan Sacha Voogd (Utrecht) voor naspeuringen terzake). De woorden van Maartje Draak zijn ontleend aan Oppenhuis de Jong 2003, 136. Over het *entrelacement* tussen *Queeste* en *Wrake van Ragisel* handelt Gerritsen 1963, 204ev. Zie voor het idee dat Velthem de *Lancelot-compilatie* bezorgde samen met *Arturs boec* en *Merlijns boec* Van Oostrom 1982. Joost van Driel (Univ. Leiden) wees mij op de parallelle in de titels.

Ambivalenties

De 'anti-idealistische' kijk op de tweede groep geïnterpoleerde romans spoort met De Bundel e.a. 2005; zie tevens Zemel 1992 en Zemel e.a. 1999. Zie over de episode *vrouwen gepens* Gerritsen 1963, 217ev en 402ev, en Van Oostrom 2000. Over de proloog bij *Arturs doet* handelen Besamusca e.a. 1994 en Vekeman e.a. 1997.

Van verhalen naar romans

Zie voor het proces van cyclificatie Besamusca e.a. (red.) 1994; voor de *Lorreinen* is Van der Have 1990 van belang. Het voorbeeld over Yvorijn van Monbrant is ontleend aan Lens 1994, 131 n. 26; zie ook Lens 2004, 222.

576 Seghelijn en de zeven vroeden: Claassens 1998 en Faems 2001, 136 n. 66; eclecticische voordracht van highlights: Taylor 2001. De lengte van vertelsessies (ook nu nog in orale circuits) moet evenwel niet overschat worden (zie ook Van Kempen 2003, 70). Over het voorlezen van ridderromans bestaat internationaal veel literatuur: voor de Engelse situatie Baugh 1967, Coleman 1996 (moderner maar op verwante lijn) en Vitz 1999 (vele modaliteiten belichtend). Zie t.a.v. consumptie ridderroman per scène nog Taylor 2001 en Spijker 1990, 228ev. Roeland en Olivier in Hollandse oorkonde: Gysseling 1977 (ed.), 505. Meer over literaire namen is te vinden in Van Dalen-Oskam e.a. 1998. Jewers 2000 handelt over de ridderroman als bakermat van de moderne roman. Voor kennis van Middelnederlandse handschriften van m.n. ridderepiek is Kienhorst 1988 van belang, evenals de publicaties van J.W. Klein (o.a. 1995a en b). Voor aanwijzingen bij het opsporen van oorspronkelijk Middelnederlandse romanpersonages in het *Repertorium van Eigennamen in Middelnederlandse Literaire Teksten* dank ik dr. Willem Kuiper (Universiteit van Amsterdam). Tijdens het ter perse gaan van *Stemmen op schrift* werd het repertorium voltooid t/m de letter z; zie Kuiper e.a. (red.) en <http://cf.hum.uva.nl/dsphome/scriptamanent/remlt/remltindex.htm>). Zie voor de kwestie van 'unieke' kopiïsten Kwakkel e.a. 2001. De studie van Hanno Wijsman is Wijsman 2003.

Missie en mystiek

Het motto bij dit hoofdstuk is geciteerd naar Nijhoff 1954, 10 (de spelling is op enkele plaatsen aangepast). Ik dank in het bijzonder dr. Geert Warnar (Leiden) voor zijn indringende commentaar op twee versies van dit hoofdstuk.

Bijbelepiek en heiligenlevens

Vanden levene ons Heren

Een editie met uitvoerige inleiding is Beuken (ed.) 1968, een recente editie met vertaling Jongen e.a. (ed.) 2001. Zie voor de populariteit van het *Evangelie van Nicodemus* in middeleeuwse lekenkringen Izydorczyk (ed.) 1997, alwaar op p. 343ev ook aandacht voor *Vanden levene ons Heren*; voor de vijfduizend zich bekerende joden Beuken 1975. Het anti-judaïsme werd reeds gesignaleerd door Beuken 1930, 60; zie ook Jongen e.a. (ed.) 2001, 28ev. Over versvorm, ritmiek etc. handelen, naast Beuken 1968, 73ev, Tinbergen 1930 en 1941; zie ook Van den Berg 1983, 180ev en de aanstaande dissertatie van Joost van Driel.

De stelling van Kloeke is ontleend aan Kloeke 1940, 286. Op de connectie tussen *Vanden levene ons Heren* en de *Passion des jongleurs* is voor het eerst gewezen door Beuken, overigens zonder gevolg; vertrekpunt voor hernieuwd onderzoek zou inmiddels kunnen zijn Perry 1978 en 1981. Er lijken zelfs rechtstreekse tekstuele parallellen: zie de polemieken in de proloog van *Vanden levene ons Heren* en de proloog geciteerd in Roy 1903-04, 27* (vgl. Perry 1978, 2 en 1981, 18); ook de klacht van Maria bij het kruis wortelt in een traditie. Zie over de handschriften in klein formaat Kienhorst 2001, 2.2.3 over 13e-eeuwse handschriften; zie aldaar ook 2.4.1 en m.n. 4.4.1. Voor bijbelepiek in het algemeen zijn van belang Kartschoke 1975 en 1984, en Morey 2000. Over volkstalige verwerking van de Schrift in proza en in verzen: Lawton 1999. Zie voor de sfeer van eenvoud en nederigheid in de tekst Voorwinden 1997, voor de epiloog met de verzen over remedie tegen barensood Kienhorst 2001, 1.1 en 4.4.1, en (over een ander handschrift) Oosterman 1993, 230.

Heilige helden

Over heiligen i.h.a.: Brown 1981 en De Grijs 1983; m.b.t. 13e-eeuwse heiligenlevens internationaal: Goodich 1982, Feistner 1995 (Duitsland), Robertson 1995 (Frankrijk), Laurent 1998 (Engeland); over heiligenverering en heiligenlevens (nogal relativerend t.a.v. intensiteit van beide) in de 13e-eeuwse Lage Landen: Mulder-Bakker 1997b. Over Elisabeth van Thüringen zie Petrakopoulos 1995.

De kluisenaar onder de trap: Alexius

Voor literatuur over *Alexius* zie de geannoteerde bibliografie Storey 1987. Van belang is ook Robertson 1995, h. 5, Feistner 1995, 185ev en Löffler 1991 (voor de Duitse versies). Zie voor de Mnl. *Alexius* Deschamps 1975a en 1975b, 42, en Gysseling (ed.) 1980, 526ev. Over de proloog handelt Hegman 1985 (met een nogal gewilde interpretatie van de proloogverzen).

Een schitterend ongeluk: de Enaamse codex

Voor de beschouwing over de *Enaamse codex* is gebruik gemaakt van Gysseling (ed.) 1980, 393ev, alwaar ook de belangrijkste oudere literatuur. Zie tevens Deschamps 1972, nr. 14, alwaar ook informatie over de evt. bronnen van de teksten in het handschrift. Voor Gezelles bemoeienis met *sint Werner* zie De Keyser 1963. Relaties Gavere-Ename: Luyckx 1946, 167; over de abdij van Ename fundamenteel Milis 1977, 11ev, waarin de band der teksten met deze abdij en het verblijf van Martijn van Torhout als monnik aldaar voor waar worden gehouden. Voor Gerard Strijpen aldaar p. 32. Zowel Van Buuren e.a. (ed.) 1998, 24 als Kienhorst 2001, par. 4.4.1 zien het handschrift als bestemd geweest voor het onderwijs.

Een brokkenpiloot: Der ystorien bloeme

Over *Der ystorien bloeme* het meest recent Claassens 1996; een editie van de tekst biedt Oudemans (ed.) 1857.

Devotie zonder dichters

Voor het doosje met de Margaretha-*vite* zie Hendrickx e.a. (red.) 1994, 30ev. Over de opkomst van niet-Germaanse heiligennamen handelt Schoonheim 2004, 242ev; zie ook Leys e.a. 1959, m.n. de bijdrage van Leys, en Ebeling 1993; Maarten uit 1118: Van der Schaar 1953, 109. Voor de constatering van Meertens zie Roelandts e.a. 1951, 28. Dateringen volgens heiligennamen: Van Dalen-Oskam e.a. 1998, 53ev. De gegevens over de relieken in de Utrechtse Dom, Alem en Hengstdijk zijn ontleend aan Margry e.a. (red.) 1997. Voor Jakobus en Compostela zie Van Herwaarden (red.) 1985. Latijnse hagiografie: zie voor Adalbert Vis e.a. (red.) 1990, voor de Martinnellen *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek* 1984, nr. 67 en Gumbert 1990, 6. Jill Mann over *hagiographical industry* is Mann (ed.) 1987, 82 en 89ev; zie ook Holder-Egger 1886, Van der Essen 1907, h. 3 en Verbaal 2004, 88 en 94.

Bijbelvertalingen

Vondsten in Sint-Petersburg

Naast het gehele oeuvre van De Bruin, m.n. zijn dissertatie (1935), zijn voor kennis van Mnl. bijbelvertalingen van belang Biemans 1984 (overzicht van de handschriften) en Th. Mertens 2000. Voor de internationale situatie: Leclercq 1979. Zie over C.C. de Bruin Van Oostrom 1989a en Van den Beukel 1996, 141ev voor het getuigenis van een middelbareschoolleerling; De Bruin 1985 is diens dankwoord bij het aanvaarden van de Meesterschapsprijs. W. De Vreese 1962, 126ev handelt over vondst Sint-Petersburg, met enige scepsis omtrent dramatisering opgehaald door Gerritsen 1999, 60.

De Zuid-Nederlandse evangelievertaling

Zie over het handschrift met het commentaar van de kopiist uit Rooklooster Kwakkel 2002, 275ev. Voor plaatsing van de *Zuid-Nederlandse evangelievertaling* is Coun 1993 cruciaal (op p. 107 aldaar het citaat over de 'slaafse gebondenheid aan het Latijn'). Zie voor meer voorbeelden als *symphoniam ende chorum* De Bruin 1935, 347ev; diens oordeel over de kundigheid van de vertaler op p. 350 en 353. Palmer 1989, m.n. 76ev constateert dat ook in de vroegste Duitse prozahand-

schriften opzettelijk een indeling in boeken en kapittels wordt nagestreefd om aldus een verbinding te leggen met de Lat. brontekst (met dank aan dr. Erik Kwakkel). Het citaat van Kees Fens komt uit zijn voordracht 'De tweede schrijver', gehouden op een symposium over 'De invloed van de Bijbel en de Koran op de Nederlandse cultuur', Den Haag, Mauritshuis, 30 augustus 2004.

De wonderere wereld van het diatessaron

Voor deze paragraaf gaat mijn dank uit naar prof. August den Hollander (Vrije Universiteit, Amsterdam) voor gulle informatie omtrent de actuele stand van het diatessaron-onderzoek en zijn hulp bij het vergaren van illustratiemateriaal. Over het diatessaron van Tatianus handelt W.L. Petersen 1994; voor het evangelie van Thomas zijn diverse publicaties van Quispel van belang, laatstelijk Quispel 2004 en eerder 1971 en 1991; zie ook Sieber 1990 en Baarda e.a. 1999. Voor de vondstgeschiedenis in Nag Hammadi is gebruik gemaakt van Robinson 1981 en 1986; zie tevens de site Nag-Hammadi.com, met fraaie illustraties t/m van de ontdekker toe, en de site www.gnosis.com. Een vertaling van het *Evangelie der waarheid* geeft Quispel 2003 (op p. 144 aldaar over de tussenkomst van koningin Juliana). Voor de Codex Jung: Wehr 1985, 326ev. De drie spreuken zijn ontleend aan Quispel 1991. Onderzoek connectie *Luiks diatessaron* en Tatianus: naast Plooiij e.a. (ed.) 1929-1970 nog Plooiij 1923 en 1925. Het voorbeeld van de parallel tussen 'Luik' en Thomas is ontleend aan Quispel 1991, 13. De Bruin aanvankelijk sympatiserend, later sceptischer: De Bruin 1935 en 1937 achtte Plooijs these nog plausibel; nog tot 1970 lijkt hij van de juistheid ervan overtuigd te zijn geweest: de reclamefolder die aan de verschijning van De Bruins corpus voorafging (en waarvan het *Luiks diatessaron* het eerste deel was) spreekt over de tekst als 'a harmony of the Gospels full of Old Latin readings, which can ultimately be traced back to Tatian's history of the life of Jesus'. In de inleiding tot de feitelijke uitgave (1970) noemt De Bruin kort de these Plooiij (p. xxxvii) maar vervolgt: 'Tegenover deze hypothese is een andere visie [...] evenzeer en wellicht eer te rechtvaardigen', en kondigt hij een analyse aan 'die te zijner tijd elders zal volgen' (zie

ook p. xxxix over de exegetische bronnen van het *Luiks diatessarion*: ‘te zijner tijd hoop ik dit aan te tonen’. Klaarblijkelijk is De Bruin tijdens het werken aan zijn uitgave aan het twijfelen geslagen, een twijfel die ten slotte omsloeg en zou leiden tot zijn KNAW-lezing. Bij zijn evaluatie van de controversie Plooi-De Bruin toont Petersen 1994, 285^{ev} zich overigens uiterst sceptisch t.a.v. De Bruins contra-argumentatie, maar het debat is doorgegaan, getuige Joosten 2002, 78: ‘Notwithstanding the excellent evidence of Den Hollander and Schmid, the present writer would still uphold the Plooi-De Bruin view’; zie ook Quispel 2004, 21^{ev}, en de reactie op Joosten 2002 in Den Hollander e.a. 2006. Parallel *Luiks diatessarion* en *Heliand*: Van Weringh 1965; dat de *Heliand* beïnvloed is door Tatianus, staat overigens ook vast voor een gezaghebbende en allerminste drieste literatuurgeschiedenis als Wehrli 1980, 69. Meer over de *codex Fuldensis* is te vinden bij De Bruin (ed.) 1980, 198^{ev}. Zie voor recent onderzoek naar het *Luiks diatessarion* nog *Het Luikse Leven van Jezus* (themanummer van het tijdschrift *Queeste* (1999)), Den Hollander 1999 en 2004 en Burger e.a. (ed.) 2004. Over de fiches-Baumstark en het Utrechtse handschrift handelen Petersen 1994, 238^{ev}, Den Hollander 1999 en Den Hollander e.a. 2001.

Een priegelig karwei

Zie voor het Luikse handschrift *Handschriften uit de abdij van Sint-Truiden* 1986, 126^{ev}, met op p. 127 de constatering van de roestplekken. (Zie voor de praktijk van boeken-aan-de-ketting-leggen Streeter 1931.) Voor de datering van het handschrift: Kwakkel 1999, 171. Over de status, genese en functie van het handschrift: Warnar 1999 en Coun 2004. Het gegeven van de brief van Van Ginneken aan Van Mierlo stamt uit De Borchgrave 2001, 204, verwijzend in n. 744 op p. 306 naar document AMVC, G405, brief Van G. aan Van M. d.d. 15/7/1936. Omstandig over dit stuk vak-geschiedenis: Hendrix 1996-99 (deel 4, 1997), 18^{ev} en 158^{ev}. Het voorbeeld van weefwerk is ontleend aan Coun 2004, 4^{ev}; de vertaling is Van Kersbergen 1936, h. 21, 1-7 (het citaat is hier met een bijbelvers verlengd). Zie voor de stijl van het *diatessarion* De Bruin 1935, 1937, 29^{ev} en De Bruin (ed.) 1980, 203^{ev}. Informatie over andere Mnl. 13e-eeuwse bijbelvertalingen:

zie m.n. via Kwakkel 1999; over het *Evangelie met de glos* en perikopenbundels reeds Zielerman 1978, ook Kwakkel 1999 en Scheepsma 2005 (over de *Limburgse sermoenen* en de geschiedenis van het preekgenre); over het fragment met de berijmde harmonie, naast Kwakkel 1999, Kienhorst 2001, 4.4.2. Over bijbelvernacularisatie in middeleeuws Europa is Leclercq 1979 van belang; over de Engelse traditie: Lawton 1999 en Long 2001; over de Duitse: Reinitzer (ed.) 1991; over bijbelvertaling in het Romaanse taalgebied: De Poerck e.a. 1968.

De weg van de mystiek

Aanwezigheid van God

Het voorbeeld van Black Elk is ontleend aan Sölle 1998, 27^{ev}; ‘nationale begijntje’: aldus P.F. Thomése in *NRC Handelsblad* 11-10-1996, 3. De bedoelde standaardwerken zijn McGinn 1995-1998 (3 dln.) en Ruh 1990-1999 (4 dln.). Zie over Kurt Ruh (1914-2002) Th. Mertens 1994 en Hogenelst e.a. 2003.

Mystiek in het Latijn

Voor deze paragraaf werd gebruik gemaakt van McGinn 1995a, 108^{ev} (Origenes) en 157^{ev} (Dyonisius); Leclercq 1979 (nieuwe recrutering en nieuwe psychologie in kloosters); McGinn 1995b (overige 12e-eeuwse erflaters: 158^{ev} over Bernard van Clairvaux; 395^{ev} over de tractaten van Hugo en Richard van St. Victor, 420^{ev} over Richard als taalkunstenaar, alwaar ook het citaat).

Bruidmystiek

Voor de studie en een editie van het *Boec der minnen* is Willeumier-Schalij (ed.) 1946 de basis. Over de Duitse bron, tegenwoordig ook *Buch der minne* genaamd, handelt Ruh 1993, 233^{ev}.

De oudste preken in het Nederlands

Deze gehele paragraaf berust op Scheepsma 2005. Voor de datering van het handschrift: Gumbert 1987.

Heilige vrouwen in Lotharingen

Literatuur gebruikt bij deze paragraaf: Goodich 1982, h. ix, Goossens 1994-95, McGinn 1998, 158^{ev}, Ruh 1993, 100 e.o., Dor e.a. (red.) 1999 en Scheepsma 2005, par. 1.5.

Mommaers 1985 handelt over Franciscus van Assisi etc. (het citaat over theologen/vrouwen op p. 140); zie ook Mommaers 1989. Speciaal over vrouwenhagiografie: Cazelles 1991, Nip 2000, 172ev en Wogan-Browne 2001.

De lichtende Lutgard

Zie voor Lutgard i.h.a. Ruh 1993, 90ev. Voor de Middelnederlandse berijmingen van de *Vita Lutgardis* is Mantingh 2000 van belang; zie ook De Man 1986 (over de tekst van broeder Geraert). Het beklag van abt Jan wordt vermeld bij Gysseling (ed.) 1985, x1-x11 (alwaar ook over het bezoek van Jan 1); zie nader bij Hendrix 1997 (dl. IV), 126. Zie voor het jeugdavontuur van Lutgard McGinn 1998, 164 en relevante citaten plus commentaar p. 401, n. 48-49; zie ook de vertaling in Hendrix 1997 (dl. III), 4.

Alle remmen los: Christina de Wonderbare

Over Christina i.h.a. Thurston 1955, Ruh 1993, 101ev, McGinn 1998, 160ev, Newman 1998, Mulder-Bakker 1999, 218ev en Newman 1999. Empirische vaststelling levitatie: Thurston 1952. Het oordeel van Te Winkel is Te Winkel 1922, 423; Van Mierlo's enige geschrift over Christina is een artikeltje – vaag verhullend over al het bizarre – in *De Vlaamse Linie*, zie Van Mierlo 1950. Duiding door moderne onderzoekers: McGinn 1998 en Newman 1998.

Schrijvende vrouwen

Over lichamelijke, eucharistische spiritualiteit zie Bynum 1995; over beeldvorming t.a.v. middeleeuwse vrouwenspiritualiteit: Bürkle 1994 en U. Peters 1988. *Holy anorexia*: Bell 1985; ook de term hysterie valt in dit verband al sinds de Middeleeuwen tot heden: Mazzoni 1996. Zie voor de woorden van Christina tot Lutgard Ruh 1993, 102. Over band devotie-demonisering: Newman 1998, alwaar op p. 742 de casus Ida van Nijvel; meer over Ida bij Ruh 1993, 96ev. Lamprecht von Regensburg: veelvuldig geciteerd; men verschilt overigens van mening of de regels pro of contra de vrouwenspiritualiteit bedoeld zijn; met McGinn 1998, 174 neig ik tot een stem ex negativo. Zie voor Margaretha van Ieper McGinn 1998, 162ev. Over het feest van *Corpus Christi* handelt Rubin 1991, 164ev; zie ook Caspers 1992, 42ev.

Gesluitte schrijfster: Beatrijs van Nazareth

Over vrouwelijke auteurs in de Middeleeuwen i.h.a.: Ferrante 1997. Zie voor vrouwelijke troubadours Bogin 1976, Paden (red.) 1989 en Rieger 1991; voor vrouwelijke *trouvères* Doss-Quinby e.a. (ed.) 2001. Hendrik van Gent: *Summa questionum ordinariorum* art. XI, probleem ii: Kan een vrouw leraar of lerares zijn in de theologie? (met dank aan dr. E.P. Bos, Univ. Leiden); zie voor een bespreking Simons 2001, 127ev. Voor Beatrijs van Nazareth is, naast Ruh en McGinn, gebruik gemaakt van Kroll e.a. 1986 en 1989, Hollywood 1995, 29ev en Hollywood 1999, Faesen 1999, Wiberg Pedersen 1999 en 2002, Huls 2002 en Scheepsma 2004a. Ik heb ook veel te danken aan een gastcollege van dr. Rob Faesen (Univ. Antwerpen). Over het antifonarium uit Beatrijs' kring handelt Goossens 1994-95, 18 (met zwart-wit foto).

Van seven manieren van heiliger minne

De recente dissertatie is Huls 2002; van deze studie is voor deze paragraaf gebruik gemaakt. Zie over de heldere structuurwoorden Van Aelst 2001, 85, alwaar op p. 86ev ook over het memoriseerbare van de tekst. Zie voor een psychiatrisch perspectief op Beatrijs van Nazareth Kroll e.a. 1986 en 1989 (overigens zwaar onder vuur bij Wiberg Pedersen 2002). Voor al het woordmateriaal: Huls 2002 (via het register). *Orewoet*: MNW 5, 1964-65, en de afgewogen analyse bij Reynaert 1981, 377ev. Over 'ontstaan' c.q. herkomst van *orewoet* handelt Ruh 1993, 151ev, die echter schriftelijke overdracht (van Hadewijch naar Beatrijs) aannemelijk acht. Over mystieke taal: Wackers 1993, 22 en Goossens 1994-95; memoriseerbaar (?) rijmproza Van Aelst 2001, 86.

De begijnen

Voor begijnenbeweging i.h.a. werd gebruik gemaakt van Goossens 1994-95, 8ev, McGinn 1998, 32ev, Bolton 1999, Simons 1999 en m.n. 2001, en Scheepsma 2004b; voor het Noorden: Koorn 1981. Zie voor de leefregels van de Gentse leprozerij Gysseling 1977 (ed.), 20ev; voor fraaie afbeeldingen Van Keymeulen e.a. 2003. Dinzelbacher 1988, 16ev handelt over motivaties en drijfveren; zie verder nog Blumenfeld-Kosinski 1999 (satires tegen de begijnen), Simons 1999 (boekencultuur)

en Raymaekers 1870, 459ev (administratie begijnhof Diest). Over begijnenmystiek en hoofse liefde handelt Newman 1995, h. 5; zie ook Newman 2003.

Ic, Hadewijch

Over Hadewijch en haar biografie laatstelijk Van Oostrom 2002; zie ook Reynaert 1982 en Scheepsma 2000. Het citaat van Jacques de Vitry is ontleend aan Simons 2001, 35. Goede opleiding blijkt uit gebruik van bronnen: Reynaert 1981, 446ev (aangevuld door Willaert 1987). Over begijnenpsalters in het Luikse is van belang Oliver 1988, 1992 en 1994, en Simons 1991 en 1992.

Visioenen: ik ervoer

Zie voor Hadewijchs *Visioenen* Willaert 1986, Dros e.a. (ed.) 1996, Fraeters 1996 en 1999. Voor Hadewijch en Maria Magdalena: Willaert 1987, en voor de bredere context Rushing 1994, Jansen 2000 en Wogan-Brown 2001, 137ev. Zie voor Hadewijchs zelfverloochenende frases Willaert 1993b (n.a.v. de derde strofe van het eerste strofische gedicht). Reynaert 1981, 365ev handelt over martiale beeldspraak bij Hadewijch; zie voor religie en eros bij (vrouwen)mystici Keller 2000.

Strofische gedichten: ik spoor u aan

De beeldbepalende monografie over de strofische gedichten is Willaert 1984 (ook over de muzikaliteit ervan, evenals Grijp 1992, Grijp e.a. 2001, en Daróczy 2002a en 2002b). Getalsymboliek: Bosch 1974 (met een sceptische reactie van Reynaert 1980, 285ev; maar wellicht geldt hier iets van het 'second generation studies needed' waartoe wordt opgeroepen in de bundel over getalstructuren in middeleeuwse volkstaalliteratuur (Eckhardt (red.) 1980)). Over m.n. het eerste gedicht: Willaert 1993b. Strofische gedichten en hoofse mystiek: Reynaert 1994 en Newman 1995, 137ev (het citaat op p. 154) en Newman 2003, 169ev (onder de titel 'The beguine as knight of love'). Het citaat van Verdeyen is Verdeyen 1982, 155. Voor *nuwe* bij Hadewijch: Spaapen 1966, 382ev en Spaapen 1973, en Reynaert 1981, 382ev (de esoterie van het begrip relati-verend). Zie voor een negatief geconnoteerd nieuwheidsbegrip in de Middeleeuwen Freund 1957, 106ev en Smalley 1975; ook vele van de

plaatsen die het *MNW* vermeldt neigen naar het negatieve. Zie voor de betekenis van *minne* Bohnen 1958, De Paep 1967 en Kazemier 1971. Over de strofische gedichten als individuele meditatieve zang Willaert 2004, 85ev. Over Hadewijchs werk als groepsgewijze opvoeringsteksten handelt Suydam 1999.

Brieven: ik ben bij u

Zie voor het briefgenre in de Middeleeuwen Constable 1976, voor Hadewijchs brieven de editie van Van Mierlo 1947, Ruh 1993, 209ev, Mommaers e.a. 1988 en Mommaers 1989, 72ev. Wiethaus 1993 handelt over brieven en vrouwenvriendschap. Matter 1989, 54ev brengt Hadewijchs vriendschap met i.h.b. begijn Sara expliciet (maar toch terughoudend) in verband met mogelijk lesbianisme: 'Certainly, Hadewijch did not see herself as "lesbian" in any modern understanding of the term. And yet, wether or not their relationship was very explicitly sexual, it seems a possible interpretation that Hadewijch and Sara were "Particular Friends".'

Mystieke kunstenaars

Brom over Hadewijch: Brom 1905-1906. Relevante literatuur over *Sant Adelwip* is te vinden bij Willaert 1992 e.a., n. 24ev. Zie voor de woorden van Jan van Leeuwen Axters (ed.) 1943, 41 en Mommaers 1981, 376ev. McGinn over Hadewijch: McGinn 1998, 200ev; Ruh: Ruh 1993, 200 en 163ev; Van Mierlo: Van Mierlo z.j.; Verwey: Verwey (vert.) 1922. Het verst in psychologisering van Hadewijch ging Van der Zeyde 1934, maar zie ook reeds Snellen (ed.) 1907, viiiev. (Is het toeval dat deze Hadewijch-onderzoekers beiden vrouwen zijn?)

Hadewijch en de anderen

Teksten in de trant van Hadewijch: zie m.b.t. pseudo-Hadewijch Lievens 1958, 65ev en Reynaert 1991, 152 (gedichten); Vekeman (ed.) 1996 (*Tweevormich tractaetken*). Scheepsma 2005, 79ev vermeldt nog een tekst over Jezus van een begijn uit Tongeren. Het hele complex van begijnenliteratuur in Nederlands, Frans en Duits verdient overigens nadere cartering en onderzoek; vgl. Schweitzer 1992 en Goossens 1994-95. Zie voor de *Lijst van volmaakten* Reynaert 1981, 427ev en Dros e.a. (ed.) 1996.

Repressie en vervolging

Zie hiervoor Ozment 1973, Moore 1987 en Godman 2000; voor repressie jegens vrouwen i.h.b. Smith 2001 en Elliott 2004 (voor de doorloop in de Renaissance: Laven 2004). Voor Kreupele Margriet werd gebruikge- maakt van Mulder-Bakker 1997a en 2005 h. 6. De woorden van Gilbert van Doornik zijn te vinden bij Simons 2000, 179. Over begijnen en vervolging: Mommaers 1989, 39ev en Simons 2001, 19ev en 118ev. Over Robert le Bourgre: Haskins 1901-1902 (de aldaar op p. 637ev geparafraseerde getuigenis rond de executie in Kamerijk (1236) luidt in de primaire bron (Reiffenberg 1836-1838, vs. 28911ev, m.n. 28945-46): (lieden) 'fins courtois en toute manière, fors tant que en Dieu ne créirent'; zie over Le Bourgre ook Simons 2001, 114ev. Porete: McGinn 1998, 244ev, Ruh 1993, 338ev en Robinson 2001.

De zaak-H.?

Van Mierlo's verdediging van Hadewijchs orthodoxie, m.n. i.v.m. de *Bloemaerdinne*-kwestie: Van Mierlo 1908, 1921, 1924, 1925 en 1927a en b. Van der Zeyde 1934 spreekt juist twijfel uit aan haar orthodoxie. Verhelderend voor Van Mierlo's omgang met Hadewijch is Warnar 2003. Bynum 1987, 242ev stelt dat Hadewijch en Porete 'theologically challenged the necessity of hell'; zie ook Newman 1995, 126ev en Elliott 2004, die Hadewijch op p. 77 n. 125 'the most extreme of these contenders' noemt. Hadewijch in conflict: Mommaers 1985 (het citaat uit brief 5 op p. 144), die op p. 146 niet uitsluit dat zij toch is opgepakt. Fraeters 1994, 18 ziet in haar een 'expelled beguine', en Kazemier 1971, 257 stelt zelfs: 'In de laatste brief vreesde zij voor gevangenneming; toen zij dit laatste gedicht [= sg nr. 45] schreef, was zij mogelijk al gevangen en verwachtte zij de terechtstelling.' McGinn 1998, 184ev handelt over Na Prou.

Hadewijch en Heilwig

Late datering Hadewijch: Scheepsma 2000. In het academisch jaar 2004-2005 gaf prof. Frank Willaert (Univ. Antwerpen) een werkgroep over de hypothese-Scheepsma, waarvan schrijver dezes de voorlopige resultaten heeft mogen inzien. Ze wezen in de richting van de traditionele Hadewijch-datering. Zie voor de *Bloemaerdinne*-discussie naast de

hierboven genoemde publicaties van Van Mierlo en Scheepsma 2000 (alwaar oudere literatuur) nog recent Warnar 2003, 187ev.

Mystieke netwerken

Voor deze paragraaf werd gebruik gemaakt van Axters 1965, 209ev en sindsdien Ruh 1993, 82ev en Willaert e.a. 1992, 8 (verre contacten); Scheepsma 2005, 59ev en 177ev (Hildegard-Gebetbuch); Scheepsma 2004b, aansluitend op eerder Mens 1947, 188ev (Beatrijs van Nazareth en de twee Mechtilds); Murk-Jansen 1994 en McGinn 2001, 181ev (Hadewijch en Eckhart, 'though it is difficult to think that Eckhart could have had access to her writings'); Reynaert 1981, 368ev (Hadewijch en Porete); Neumann 1965 en Gooday 1973 en 1974 (Hadewijch en Mechtild von Magdeburg); Zulliger 1996 (communicatie Bernardus van Clairvaux). Le Bourgres herkenningmethoden geciteerd bij Mommaers 1985, 147. Over mystieke netwerken in breder verband: Haas 1989, 12ev, Ruh 1993, 82 en Scheepsma 2005, par. 1.5 en 4.6. Over de fysieke vroomheid van Elisabeth van Spalbeek handelt Rodgers e.a. 1999, over de Franse affaire Sleiderink 1997. Zie voor Hadewijch en esoterie Boeren 1962, 44, Axters 1965, 210-11 en Reynaert 1979. Hadewijch en telepathie: Van der Zeyde 1934, 36ev. Er zijn opmerkelijk weinig studies over telepathie in de Middeleeuwen, maar het verschijnsel is wel bekend m.b.t. de Engelse recuse en non Christina van Markyate (eerste decennia twaalfde eeuw), die volgens haar hagiograaf telepathisch begaafd was; zie Dinzlacher 1983. Voor de *Rothschild canticles* werd gebruik gemaakt van Hamburger 1990, Smeyers 1998, 131ev en Scheepsma 2001. Zie voor de memoriseerbaarheid van Hadewijchs teksten Willaert 2004, voor de overleveringsgeschiedenis ervan Ruh 1993, 225 sub 3 en Kwakkel 1999, en voor de anonimiteit in en van haar werken Van Mierlo 1924-1925 (dl. 1), 173. Reynaert 1988 n.7 vermeldt de enige naamvermelding van Hadewijch in de handschriften. Porete als *dévoté égarée*: Reynaert 1981, 369.

Het Nederlands als vrijplaats

Over de controverses rondom middeleeuwse bijbelvertalingen bestaat een immense literatuur, zie het recente, goed gedocumenteerde Watson 1995, die m.n. vrome vrouwen als

'risicogroep' in dezen aanmerkt (p. 843). Zie ook afd. 1 in Somerset e.a. (red.) 2003. Een verband tussen vroege bijbelvertaling en ketterij is ook voor het Frans aannemelijk maar even moeilijk bewijsbaar: De Poerck e.a. 1968, 31. Uithaal Gilbert van Doornik: Simons 1999, 179. Verwante verluchtingsstijl *Leven van Lutgard* en *Limburgse sermoenen*: Gumbert 1987, 178, die overigens als *tertium comparationis* ook de Luikse (begijnen)psalters noemt. Zie voor Catharina en Alexius als begijnheiligen Simons 2001, 87ev. Zie voor de pauselijke oorkonde uit 1202 Goossens 1994-95, 25ev (alwaar ook over de *vita* van Juliana van Cornillon; zie voor haar tevens Mulder-Bakker 2005, h. 4), voor de synode van Parijs (1210) en de besluiten van de dominicanen Wiberg-Pedersen 2002, 196ev, en voor de Reimse bakker Haskins 1929, hoofdstuk IX. Axters 1950 herleidt de aandacht voor de ridderroman in Vlaanderen t.o. mystiek in Brabant op een verschil in volksaard. Zie voor de complexe monetaire situatie in de Lage Landen Spufford 1986, 213ev en 1988, 229ev.

Willem en Jacob

Het motto bij dit hoofdstuk is ontleend aan Lodeizen 1996, 65. Met dank aan Aggie Lange-dijk, die het als motto voor dit hoofdstuk aanbracht.

Mr. Willem

Meesterwerk, toen en nu

De enquête onder de leden van de Maatschappij is te vinden via de startpagina van de DBNL (www.dbnl.org). Zie voor Elsschot en *Reynaert* J.D. Janssens e.a. 2001, 279ev (alwaar tevens verdere literatuur); m.n. voor de correspondentie: Elsschot 1993 en Elsschot e.a. 1999; voor Boon en *Reynaert*: Heyse e.a. 1992, Van Daele 1999 en J.D. Janssens e.a. 2001, 270ev. Laatstgenoemde studie bevat een schat aan informatie over de *Reynaert* in al zijn facetten. Voor *Reynaert* en Vlaanderen/Jan Frans Willems is Van Daele 1990 en J.D. Janssens e.a. 2001, 268 van belang; zie ook het oordeel bij De Schutter 1992, 123; waardering als onderwijstekst: Moerbeek 1998, 88. Internationale lof: J.D. Janssens e.a. 2001, 133. Zie voor Caxtons *Reynard* Sands (ed.) 1960, Blake (ed.) 1970 en Schlusemann 1991; Goethes lovende woorden over *Reineke Fucks* zijn te vinden in diens *Xenien* (1794, nr. 270); zij zijn ook via het internet traceerbaar en zie bijvoorbeeld de door Herman Schreyer uitgegeven tekst van Goethes *Reineke Fuchs* (Von der Hellen e.a. (ed.) 1902-1912, dl. VI, XI).

Datering, lokalisering, bronnen

Genuanceerd over *Ysengrimus* als mogelijke bron voor *Reynaert*: Bouwman 1991, 387ev; het citaat uit de *Ysengrimus* is ontleend aan Nieuwenhuis 1997, 93; zie voor de relatie *Reynaert*/*Ysengrimus* nog J.D. Janssens e.a. 2001, 34ev. Zie voor de vroegste *Roman de Renart* (regio Orleans) Lodge e.a. (ed.) 2001. Van groot belang voor het onderzoek naar de verhouding tussen *Roman de Renart* en *Reynaert* is Bouwman 1991, alwaar op p. 388ev samenvattend (en terughoudend) over *Reynaert* en Germaanse folklore; nog afwijzender hieromtrent is J. Peeters 2002.

Nobels oerschreeuw

Materiaal en context voor een ritueel-symbolische interpretatie van Nobels schreeuw is volop te vinden via Rosenwein (red.) 1998, m.n. daarin de bijdragen van Althoff en White, en Burrow 2002; zie ook Althoff 1996. De genoemde studies van Knapp en Ziolkowski zijn resp. Knapp 1979 en Ziolkowski 1993. De uitspraak van Sötemann werd gedaan op een hoorcollege over Leopold voor Utrechtse studenten Nederlands in 1973.

Het pernicieuze slot

Literatuur over het slot en het optreden van Firaheel: Defresne 1920, Arendt 1965, Hellinga 1958, Heeroma 1969c, 194 e.o., L. Peeters 1973-74, Knapp 1979, 98ev, Bouwman 1992, 484 en 1993, 61, Van Daele 1996 en Reynaert 1996a. Zie voor de vondst van mej. Kroon Muller 1927, 52 en *Jaarverslag Universiteitsbibliotheek Leiden* 2001, 39; de nalatenschap van Helena Kroon berust in de Leidse Universiteitsbibliotheek onder signatuur Ltk. 2256. De interpretatie van Jan de Putter is De Putter 2000.

Humor in stijl

De genoemde vergelijkende analyse van de humor is Knapp 1982, m.n. 42ev. Zie voor de *Reynaert*-dichter als stilist reeds Van Mierlo 1940, 23: 'Waarin ligt de aantrekkelijkheid? In de bewuste kunst waarmee het geschreven werd.'

Taal en taboe

Over erotische dubbelzinnigheden in de *Reynaert* wikkend en wegend, zie Bouwman 1991 (via register s.v. dubbelzinnigheden) en Van Daele 1993. Over de confrontatie tussen Tybeert en de pastoor (en de kuising ervan door de eeuwen heen) handelt Goossens 1988. Genitivus pluralis: Frantzen 1920 en Ziolkowski over Alanus van Rijssel, besproken in Godman 2000, 215. Brall 1999 en Burgwinkle 2004 handelen over homoseksualiteit in middeleeuwse literatuur. Zie voor Cuwaert o.m. Buitenrust Hettema 1909 en Hellinga 1952; zie voor de interpretatie *cul-waert*

Houthuys 2005, alwaar op p. 189 n. 10 tevens meer literatuur over de kwestie; zie voor de afbeelding in het getijdenboek Meuwese 2006. De casus van Jan de Messenslijper wordt vermeld bij Goodich 1979, 85.

Sadistisch universum

Zie voor de door Bouwman 1991 geconstateerde bewerkingstechniek in de *Reynaert* als contrair aan de algemene tendens in de Middelnederlandse epiek (uiteraard generaliserend gesproken): Van der Meulen 1998, 90ev (over *Floris ende Blancefloer*) en Oppenhuis de Jong 2003, 74 (over *Perceval*, ook daar wordt niet gehuild, bijv. net als in *Lantsloot vander Haghedochte*, vgl. Van Oostrom 1981). Het idee Reynaerts pelgrimsoutfit te laten snijden uit het vel van Ysengrijn c.s. kan Willem hebben opgedaan uit de antieke fabeltraditie, waar de zieke leeuw alleen genezen kan worden met het vel van een ander dier; vgl. Goossens 1996, 224. Het citaat van Heeroma is Heeroma 1970.

De schoonheid van het lelijke

Zie voor de opvatting Reynaert/*figura diaboli* o.a. Van Oostrom 1983, Wackers 1986, 54ev en J.D. Janssens e.a. 2001, 16ev; voor Reynaert als ambivalent personage Lulofs 1983-84, Bouwman 1991 en Reynaert 1996a. Zie voor de parallel *Reynaert-Tristan* Haug 1999, 226ev.

Vos en vervolg

Zie voor de overlevering van de *Reynaert* het meest recent Bouwman e.a. (ed.) 2002, 193ev. Een editie van *Reynardus Vulpes* met moderne vertaling en inleiding biedt Huygens (ed.) 1968, waaraan de vertaling van het Latijnse citaat is ontleend. *Reynaert*-referentie in *Pèlerinage*-vertaling: Biesheuvel 2005, 116 n. 25; *Reynaert* in Rijswijks klooster: Brinkman 1999 en Van Aelst 2000 (zie voor de laatste evenwel de kritische bespreking door Lodder 2001, 187ev). Over *Reynaert* en de partij der Dampierres zie L. Peeters 1973-74 en Van Daele 1994, 139ev. De recentste editie met inleiding van *Reynaerts historie* is Wackers (ed.) 2002.

Willem die de Reynaert maakte

Zie voor de veronderstelling *de Madock* als bijnaam Scheltema (ed.), 1826, XLVII en LXIV. Over Willems *Madoc*: voor deze beschouwing heb ik veel steun gehad aan een rapport

van Nolanda Klunder, destijds onderzoeks-assistent bij NLCM. Zie voor *Madoc* als Arturroman, naast de literatuurgeschiedenissen van Jonckbloet (1889, 384 n.1), Kalff (1906-12, dl. 1, 210) en Te Winkel (1922, dl. 1, 313), nog Moltzer 1883, Chotzen 1930, 56ev, Gysseling 1966 en De Graaf 1967 (zie evenwel ook Gerritsen 1963, 84); voor *Madoc* als ontdekker van Amerika Willems (ed.) 1836, xxxiii-xxxiv; *Madoc* een droom of visioen: Martin (ed.) 1874, xiv en L. Peeters 1959 en 1968a. Over Willem (boekenman, taalman etc.): Arendt 1965, Waterschoot 1985 (bijbelse referenties), Bouwman 1991, J.D. Janssens 1992a, 36; over Willems vooruitdenkende werkwijze: Bouwman 1992, 493. Literatuur over rechtshistorische achtergronden en het belang van recht in de *Reynaert*: Jacoby 1970, Hermesdorf 1955, 106ev, 1956 en 1980 (met op p. 188ev een ruimere opvatting van taalman dan bij Van Caenegem 1956, 85), Van Caenegem 1956, Van Herwaarden 1979 en Reynaert 1996a. Heeroma over de *Reynaert*-dichter: Heeroma 1970; over de psychologie van *Van den vos Reynaerde* handelt Defresne 1920. In een aantal studies heeft dr. Rik van Daele (laatstelijk Van Daele 2005) een lans gebroken voor de cisterciënzer lekenbroeder Willem van Boudelo (overl. voor juli 1261) als auteur achter de *Reynaert*. Qua profiel heeft deze Willem van alles mee: een figuur op het raakvlak van clericale, aristocratische en stedelijke cultuur, intellectueel gevormd zowel als in de bureaucratie actief, en naar het schijnt een lastpak met controverses met zijn kerkelijke superieuren. Toch houdt de hypothese vooralsnog iets gratuits – hetgeen overigens evenzeer geldt voor die van Willem als para-procureur. Citaat Flaubert: Bruneau (ed.) 1980, in variërende formuleringen in brieven aan mme. Leroyer de Chantepie (p. 691) en aan Louise Colet (p. 204), hier gecit. naar deze laatste met een amendement o.g.v. de eerste; met dank aan dr. Leo van Maris (Univ. Leiden).

Meester Maerlant

Voor literatuur en onderzoek sinds Van Oostrom 1996 is het themanummer van *Queeste* 3 (1996), nr. 2 van belang.

De natuur onder ogen

Aan een eventuele rivaliteit tussen *Willem die Madocke madeke* en Jacob van Maerlant besteedt Heeroma 1971b en 1971c, m.n. 273ev aandacht. Zie voor het Dyckse handschrift Muller 1908, Haller e.a. (red.) 1992, Goossens 1993 en Berteloot e.a. (red.) 2001. Over Maerlants *Der naturen bloeme* handelt, na Van Oostrom 1996, Berteloot e.a. (red.) 2001; Westgeest 2006 (over de illustraties in de handschriften) kon niet meer in *Stemmen op schrift* worden verwerkt. Albertus Magnus' connecties met de Lage Landen krijgen speciale aandacht in Sanders 1978. Zie over hem verder: Thorndike 1923 (dl. 11), 517ev en 720ev.

Maerlants wereld

Zie voor de tol van Damme Van Dale 1860; dank aan dr. Job Weststrate (Univ. Leiden) voor gegevens omtrent de vaarroute naar Noord-Beveland. Over Nicolaas van Cats handelt Van Engen 2001, 233ev. Cruciaal voor de hier ontvouwde Maerlantvisie is de identificatie van de opdrachtgeefster van *Alexanders geesten* met Floris' tante en voogdes Aleide; vgl. Van Oostrom 1995. Kritiek hierop kwam van Kuiper 1999 en 2000, maar Janet van der Meulen heeft weerlegging daarvan in voorbereiding; zie voorlopig Van der Meulen 2000, 51. Over Avesnes-Dampierres, en Aleide en haar kinderen daarbinnen: Van der Meulen 2000. Willem 11 en koninklijk paleis: de *clercuten laghen landen* werd geciteerd via Ter Kuile 1978, 342. Zie voor de voortgaande verschriftelijking van Holland o.i.v. het Roomsconingschap van Willem 11 Dijkhof 2000, 104. Verbreiding molentermen: Stroop 1979, 225.

Het debuut

Zie voor de schildbeschrijvingen in *Alexanders Geesten* Andringa 1996; een bespreking van Alexanders bezoek aan het aardse paradijs biedt Colln e.a. (red.) 2000, 381 e.o. De bewerking van de *Alexandreis* door Ulrich von Etzenbach heeft ook een vorstenspiegelfunctie voor een jonge vorst-in-spe: Finckh 2000. (M.b.t. het thema liefde zien we daar op p. 397ev overigens het omgekeerde.)

Oeuvre in opbouw

Zie voor de educatieve functie van *Graal-Merlijn* Besamusca e.a. 1996. De kwestie *die Baser Rivire* kwam ik op het spoor in het

Repertorium van Eigennamen in Middelnederlandse Literaire Teksten (<http://cf.hum.uva.nl/dsphome/scriptamanent/remlt/remltindex.htm>) van dr. Willem Kuiper (Univ. Amsterdam). Over de *Historie van Troyen* handelt De Ceukelaire 1996; over *Heimelijkheid der heimelikheden* Lie 1996; zie voor de oorkonde uit 1290 Gysseling (ed.) 1977b, nr. 1021. Het gegeven over perkament (van geiten) is ontleend aan Dijkhof 2000, 108. Zie voor wisselvalligheden in herengunst en de *Martijns* Heeroma 1976 en Reynaert 1996b.

De wereld als geschiedenis

Over de mythe van de Friese vrijheid: Janse 1997, 77ev, vanuit Fries perspectief Bremmer 2004, 119ev. Zie voor de overlevering van *Spiegel historiael* Biemans 1997. Invloed via excerpten zou nog eens moeten worden bestudeerd, zoals in Jaurant 1995 voor de wereldkroniek van Rudolf von Ems als 'offene Form' is gedaan. Fragmenten reuzencodex: Biemans 1993 en Biemans 1997, h. 8; over *Spiegel historiael* in 4 kolommen aldaar p. 144. *Spiegel historiael* in inventaris Van den Pitte: Biemans 1997, 313; een editie van het complete stuk geeft De Pauw 1879, 156ev.

Schrijven met scherp

Het meest complete beeld omtrent Maerlants houding t.o.v. de kerk biedt nog steeds Te Winkel 1877; zie voor Maerlant en Saracenen Harper 1998. Over Maerlants Mariadevotie handelt J. Janssens 1963, waaruit de bloemlezing erebenamingen is samengesteld. Zie voor Maerlants kerkkritiek Te Winkel 1877 h. 5, alwaar ook over geestverwantschap met de bedelorden; zie over *Sinte Franciscus leven* verder Van Mierlo 1946, 54ev, en in breder verband Feistner 1995, 199ev. Over *Der kerken claghe* en zijn interpretatieproblemen: Van Mierlo 1946, 118ev.

Baanbrekend en omstreden

Voor beperkingen rond openbaring van de bijbel en andere religieuze geschriften in de volkstaal: Watson 1995 en Lawton 1999, alwaar overvloedige verdere literatuur. Van Moolenbroek 1991 schat het gewaagde van de *Rijmbijbel* nogal gering, maar zie Warnar 2004, die problemen dienaangaande zeer serieus neemt. Lambert li Beges: Goossens 1984b, 136. Zie voor Maerlant in kerkelijk

spanningsveld nog De Bruin 1977 en 1979, en Lambrecht 1982. Maerlant genoemd in Oxford: Deanesly 1920, 441. Natuurlijk kan er allerlei mythevorming en vertekening in het spel zijn; het oordeel van Van Moolenbroek 1991, 30 is sterk *verneinend*.

Evenwichtskunstenaar

Van Oostrom 1994 handelt over de kwestie hoe Maerlant aan zijn bronnen kwam.

Maerlants weerklink

Over de verhouding bewaarde en verdwenen boeken (*Verlustquote*) handelt Wijsman 2003, 24ev. Zie voor de flard van de *Eerste Martijn* Overgaauw 1996. Zie voor doorwerking van het gedicht over de Drie-eenheid in het Gruuthuse-handschrift Heeroma 1969b, 9 en Willaert ter perse. Veel materiaal m.b.t. Maerlants weerklink is te vinden via Van Oostrom 1996, derde partie; Klunder 2005, 105ev voegt daaraan nog een frappant voorbeeld toe van een auteur die *Rijmbijbel* en *Spiegel historiael* op zijn duimpje blijkt te kennen.

Boeken op niveau

Zie voor de miniaturen in Maerlant-handschriften J.D. Janssens e.a. 1997 (*Spiegel historiael*) en Meuwese 2001 (m.n. *Rijmbijbel* en *Spiegel historiael*); m.b.t. *Der naturen bloeme*: Berteloot e.a. (red.) 2001, m.n. de bijdragen van Berteloot, Lengenfelder, Westgeest en Meeuwese, de laatste op p. 151 wijzend op de uitgesproken verwantschap tussen het Detmoldse *Naturen bloeme*- en het Brusselse *Rijmbijbel*-handschrift. Zie ook Van Oostrom 1989b, 1991a, 1991b en 1991c. Over auteursportretten en de traditie van middeleeuwse schrijversiconografie handelt U. Peters 2000.

Firmament met dubbelster

De drievoudige lofzang op Maria werd uitgegeven door De Pauw (ed.) 1893, 1ev. Maerlant maakt het literatuurgeschiedschrijvers niet makkelijk – zie bijv. het mooie slotoordeel van Kalff (deel 1, 262ev). In de literatuurgeschiedenis van Van Mierlo (1939) wordt – en dat is in de kritiek als positief opgenomen (zie Gielen 1941, 132) – ‘voor het eerst Maerlant ontroond’ (maar in de tweede uitgebreide druk (1949) wordt Maerlant weer uitvoeriger behandeld). Echt boteren zou het echter nooit, vgl. Lissens 1959, 165ev, die dit

zelfs Van Mierlo's grootste bijdrage aan de herziening van de canon noemt, en Van Mierlo nazei dat hij voor één lied van Hadewijch het hele werk van Maerlant cadeau gaf. Het gedicht *binnen* is ontleend aan Kouwenaar 2005, p.7. Met bijzondere dank aan Gerrit Kouwenaar voor het ter beschikking stellen van een handgeschreven versie van het gedicht.